

ERKEN DÖNEM FIKIH DÜŞÜNCESİNDE EHL-İ RE'Y VE EHL-İ HADİS AYRIMI*

Mansur KOÇINKAĞ*

Özet

Ehl-i re'y ve ehl-i hadîs kavramlarının mahiyetine ve bu iki ifadeyle kimlerin kastedildiğine dair tartışma hicrî üçüncü asırdan itibaren devam etmektedir. Bu çalışmada, ehl-i hadîs ve ehl-i re'y kavramının erken dönem metinlerde yer alıp almadığı, zikredilmişse hangi anlamlarda kullanıldığı ve erken dönem hüküm içerikli eserlerde bu ayrımın nasıl bir karşılığının olduğu konu edilecektir. Böylece erken dönem fıkıh anlayışında âlimler tarafından iki farklı üslup ve yöntemin kullanıp kullanılmadığı ve fıkıhın erken dönem oluşumunda iki farklı edebiyatın ve dolayısıyla iki tür yaklaşımın olup olmadığı ortaya çıkmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hadîs, Ehl-i re'y, Ehl-i hadîs, Erken Dönem

Distinction of Ahl al-Ra'y and Ahl al-Hadith in the Early Period of Fiqh

Abstract

The debate about the definitions of Ahl al-Ra'y and Ahl al-Hadith concepts and discussion of whom are referred with them have been continuing since the third century of Hijra. In this study, it will be mentioned that whether the concepts of Ahl al-Ra'y and Ahl al-Hadith take place at the works in the early period; if the concepts are mentioned in the works, in what sense they are used; and what is the distinction between the two concepts in judicial works in the early period. Thus, it will be shown that whether the scholars have used two different styles and methods at fiqh understanding in the early period and it will be revealed whether there are two different literature and therefore two types of approaches in the emergence of fiqh.

Keywords: Fiqh, Hadith, Ahl al-Ra'y, Ahl al-Hadith, Early Period

Giriş

İslâmî ilimlere dair pek çok eserde ehl-i re'y ve ehl-i hadîs kavramları etrafında kümelenmiş fukahâ topluluğundan bahsedilmekte ve bu kavramlar, hadîs ve sünnetin kabul şartları ve kapsamı, nassın bulunduğu yerde ictihâda başvurup vurmama, zahirî bakış açısına sahip olup olmama veya kıyâs ve re'y gibi aklî çıkarımlara başvurma bağlamında ele alınmaktadır.¹ Bu yaklaşımlar, nisbeten doğru olmakla beraber

* Bu makale, *Re'y ve Hadis: Fıkıh Düşüncesinde İlk Yöntemsel Ayrışmanın Edebî Kaynaklarına Dair Bir Analiz* (İÜSBE, İstanbul 2017) adlı doktora çalışmamdan hareketle hazırlanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr. Çanakkale 18 Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı

¹ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, (thk. Servet Ukkâşe), Dâru'l-me'ârif, t.y., s. 494-500; İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebî'l-Hasan el-Eş'ûrî*, (thk. Daniel Gimaret), Beyrut 1987, s. 10; Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-takâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, Kahire 1411/1991, s. 37; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, (thk.

konunun vuzuha kavuşması açısından yeterli değildir.² Zira bu alanda kaleme alınan çalışmalarda, Medine ve Kûfe başta olmak üzere farklı bölgelerde telif edilen ve bizim “hüküm içerikli”³ diye adlandırdığımız eserler mukayese edilerek bir inceleme yapılmamıştır. Hâlbuki re’y/ehl-i re’y ve hadîs/ehl-i hadîs kavramlarını anlamak için geç dönemde yazılan usûl-i fikh, terâcim ve rivâyet türü eserlerden ziyade daha erken dönemde kaleme alınan metinler bize sağlıklı bir analiz imkânı verecektir. Bu sebeple elinizdeki çalışma, erken dönemde telif edilen fıkıh-hadîs eserlerinden hareketle ve gerektiğinde daha sonraki asırlarda telif edilmiş kitaplarda belirtilen açıklamaları ve çekinceleri göz önünde bulundurarak bir inceleme yapmayı hedeflemektedir. İddiamız, fikhın erken dönem oluşumunda iki farklı edebiyatın ve dolayısıyla iki tür yaklaşımın ehl-i hadîs ve ehl-i rey kavramlaştırmasına yol verdiğidir.

1. Ehl-i Re’y ve Ehl-i Hadîs Kavramı

Ehl-i re’y ve ehl-i hadîs kavramlarına temas etmeden önce ehl-i re’y ile yakın anlamda kullanıldığı iddia edilen ehl-i ehvâ kavramına kısaca da olsa temas etmemiz yararlı olacaktır. Zira ehl-i re’yden daha eski olan ilgili kavramın kimler için kullanıldığı önemlidir. Biz de konunun devamında öncelikle erken dönemde kullanılan ehl-i ehvânın hangi anlamda ve kimler için kullanıldığını, akabinde mihne öncesinde ve sonrasında kaleme alınan eserlerde ehl-i re’y ve ehl-i hadîs kavramlarının nasıl yer aldığını tespit etmeye çalışacağız.

1.1. Mihne Öncesi

Ehvâ, hevâ kelimesinin çoğulu olup sözlükte nefsânî arzu ve temayül gibi anlamlara gelirken ehl-i ehvâ “nefsin hevasına ve arzuna uyanlar” anlamında kullanılmaktadır. Hicrî ikinci ve üçüncü asırda kaleme alınmış eserlerden hareketle yaptığımız incelemelerde ehl-i ehvânın, Kûfe fıkıh anlayışıyla ilgili olmadığı, aksine Hâricîler başta olmak üzere bid’at fırkaları hakkında kullanılan kelâmî bir kavram olduğu sonucuna varılmıştır.⁴

Ahmed Fehmî Muhammed), Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrut 1413/1992, I, 217-218; İbn Haldûn, *Târîh (Mukaddime)*, thk. Halil Şehhade, Daru’l-fikir, Beyrut 1408/1988, I, 564. Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci (Başlangıçtan Hicri IV. Asrın Ortalarına Kadar)*, MÜSBE, İstanbul 1995, s. 18-37; Mehmet Özşenel, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirmede ve Anlamada Ehl-i Re’y-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmâm Şeybânî*, (MÜSBE, (Doktora), İstanbul 1999.

² Daha önce konuyu ele alanların takip ettikleri yöntemlerin eleştirisi için bkz. Koçinkağ, Mansur, *Re’y ve Hadis: Fıkıh Düşüncesinde İlk Yöntemsel Ayrışmanın Edebî Kaynaklarına Dair Bir Analiz*, s. 1-5.

³ Bu kavram için bkz. Koçinkağ, *Re’y ve Hadis: Fıkıh Düşüncesinde İlk Yöntemsel Ayrışmanın Edebî Kaynaklarına Dair Bir Analiz*, s. 6.

⁴ Sahnûn’un *Müdevvene* adlı eserinde ehl-i ehvâ kelimesini Hâricîler anlamında kullandığı, başka bir yerde arkalarında namaz kılınıp kılınmayacağı hususunda ehl-i ehvânın, ehl-i kader gibi olduğunu (Sahnûn, Abdüsselâm b. Saîd et-Tenühî, *el-Müdevvene*, Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrût 1415/1994, I, 176-177), ayrıca Mâlik’e göre tövbe etmemeleri halinde öldürüleceklerini belirttiği (Sahnûn, *Müdevvene*, I, 530) görülmektedir. Yahya b. Ma’in de *Târîh* adlı eserinde aktardığına göre Mâlik’e, ehl-i ehvâya selam verilir verilmeyeceği sorulmuş, o da onlara selam verilmeyeceğini belirtmiştir. Başka bir yerde açıkça ehl-i ehvâdan maksadın Kaderiyye, Râfîzî ve diğer (marjinal) ekoller olduğu ifade edilmiştir (Yahya b. Ma’in, *et-Târîh* (Dürî rivâyeti), (thk. Ahmed M. Nur Seyf), Mekke 1399/1979, III, 258, IV, 139). Mâlik’in bu tür ağır ifadelerinden hareketle ehl-i ehvâ kavramıyla Kûfe fıkıh anlayışının değil, kelâm ekollerini kastettiği açıktır. Şâfiî’nin, Ömer b. Abdülazîz’e söven Hâricîler bağlamında aynı kavrama yer verdiği, ayrıca “mâ tecûzu bihi şehâdetü ehl-i ehvâ” başlığı altında Kur’ân ayetlerini ve hadîsleri tevîl edenler ve müslümanların kanlarını mubah görenlerden bahsettiği görülmektedir. Fakat tevîle dayanarak yapılan yorumlardan dolayı kimsenin şahitliğinin reddedilmemesi gerektiğini, bundan dolayı ehl-i ehvânın şahitliğini kabul ettiğini ifade etmektedir. Bağlamdan hareketle Şâfiî’nin, ehl-i ehvâ kavramını Hâricîleri de kapsayacak şekilde geniş bir anlamda kullandığı söylenebilir. Şâfiî’nin, ehl-i ehvâ kavramıyla kimleri kastettiği hususunda bir bilginin olmadığı, fakat “İslam dışında kalan gruplar veya İslam’dan çıktığına hükmettiği bid’at fırkalar” hakkında kullanmış olabileceği dile getirilmiştir (Yavuz, Yusuf Şefki, “Ehl-i Ehvâ”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 505). Hâlbuki *Ümm* adlı eserde bulunan ilgili alt-başlıktan hareketle Şâfiî’nin, böyle bir anlamda kullanmadığı söylenebilir. *Mesâil* adlı eser incelendiğinde Ahmed b. Hanbel’in “es-Salâtü halfe ehl-i ehvâ” başlığı altında Cehmiyye’den,

Hadîs, “eski” anlamındaki kadîmin zıddı anlamına geldiği gibi “tahdîs” mastarından isim olup “haber” anlamına da gelmektedir.⁵ Zamanla hadîs, “nakledilen ve rivâyet edilen bilgi” anlamını ifade edecek şekilde kavramsallaşmıştır. Fakat burada kastedilen sadece Hz. Peygamber’in sözleri değil, Hz. Peygamber başta olmak üzere sahâbe ve tâbiînle ilgili söz, fiil ve takrirlerin sözel şekilde aktarılmasıdır. Nitekim erken dönemde telif edilen eserlerde yapılan incelemelerde de hadîs kelimesinin, rivâyet, eser ve haber kavramıyla eşanlımlı şekilde “nakledilen bilgi” anlamında kullanıldığı müşahede edilmektedir.⁶ Fakat nebevî rivâyetlerin, diğer rivâyetlerle karışmaması için merfû olanlar hakkında “hadîs”, diğerleri için ise “eser” kavramını kullananlar da bulunmaktadır.⁷

Lügat ilminde görüş, itikad, fikir, ince kavrayış vb. anlamlara gelen re'y,⁸ terim olarak “nassın bulunmadığı yerde şahsî kanaati” ifade eder. Fakat burada üzerinde durmaya çalıştığımız husus, bu ifadenin erken dönem metinlerde hangi anlamda kullanıldığını tespit etmeye çalışmaktır.

İbn Mukaffâ'nın (v. 142/759) devlet başkanına rapor olarak hazırladığı *Risâle fi's-sahâbe* adlı eserinde de re'y kavramının olumlu anlamda kullanıldığı görülür.⁹ Hz. Ömer'in bir konuşmasında kendisine daha iyi beslenmesi gerektiğini söyleyenlere “hepiniz bu re'y üzere misiniz?”¹⁰ şeklindeki sözünde ve Kays b. Abbâd/Ubâd'in, Hz. Ammâr'a “Savaş sizin re'yiniz mi, Hz. Peygamber'in ahdi sonucunda mı gerçekleşti?”¹¹ şeklindeki ifadesinde ise şahsî görüş anlamında ve nötr şekilde kullanılmıştır. Zira aynı rivâyette “re'y hata da eder, isabet de eder” ifadesine yer verilmiştir.¹²

Mürcieden ve Vâkiflerden bahsettiği görülmekte (Ahmed, *Mesâil* (Ebû Dâvud rivâyeti), (thk. Ebû Muâz), Beyrut 1420/1999, s. 64), ayrıca İbn Ebî Leylâ'nın, ehl-i ehvânın şahitliğini kabul ettiği ifade edilmektedir (Kevsec, İshak b. Mansur el-Mervezi, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed ve İshak b. Râheveyh*, Suûd 1425/2002, VIII, 4115). Buna ilaveten ehl-i re'y kavramının da bazı yerlerde Hâricîler için kullanıldığı görülür (Zebîdî, Muhammed b. Muhammed Mürtezâ, *Tâcül-arûs*, Dâru'l-Hidâye, (thk. Heyet), t.y., XXXVIII, 113). Ehl-i ehvâ kavramı için ayrıca bkz. Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdürrahman, *es-Sünen/el-Müsned*, (thk. Hüseyin Selim), Dâru'l-Muğni, Riyad 1421/2000, I, 387-391; Yavuz, Yusuf Şevki, “Ehl-i Ehvâ”, *DİA*, X, 505-507.

⁵ Kandemir, Yaşar, “Hadis”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 27.

⁶ Detaylı bilgi için bkz. Mâlik, “Tahâret”, 108, “Cuma”, 5; “Şîr”, 8; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Daru'l-Marife, Beyrut 1399/1979, s. 19, 64, 65, 70, 125, 208; Şeybânî, *el-Hüccet alâ ehlil-Medîne*, (thk. Seyyid Hasan el-Keylânî), Âlemül-kütüb, y.y., 1403/1983, I, 7, 33, 35, II, 108, III, 388, IV, 351.

⁷ Nitekim Zerkeşî'nin de belirttiği üzere Şâfiî, bu şekilde kullanmaya gayret etmiştir (Bkz. el-Ümm, (thk. Rifat Fevzi Abdülmuttalib), Dâru'l-Vefâ, 1422/2001, II, 621, III, 599, VI, 273; Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh*, (thk. Zeynelâbidin b. Muhammed), Riyad 1419/1998, I, 417).

⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, XIV, 300, Kılıçer, “Ehl-i re'y”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 520; Apaydın, “Re'y”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 37. Re'y kelimesi, “ra'eytu bi-kalbî (kalbimle gördüm)” cümlesinde geçen “ra'eytu” fiilinin mastarıdır, fakat söz konusu fiilin birkaç mastarı bulunmaktadır. Zira görme eylemi, gözle olabileceği gibi rüya âleminde veya kalple de olabilir. Araplar da gözle görme anlamında “rü'yet”, rüyada görme anlamında “rü'yâ”, kalbyle ve aklıyla düşünüp görmeye ise “re'y” kelimesini kullanmışlardır. Fakat zamanla mastar olan re'y, “min bâbi isti'mâlil-masdarî fi'l-mef'ûl” kabilinden “görülen şey” ve “aklı çıkarım” anlamında kullanılmıştır (İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmül-muvakki'in 'an rabbi'l-âlemin*, Dâru İbnî'l-Cevzi, Cidde 1423, II, 124; Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*, s. 18; Apaydın, Yunus, “Re'y”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 37).

⁹ İbn Mukaffâ, *Risâle fi's-Sahâbe*, (Âsârü İbnî'l-Mukaffâ' içinde), Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1409/1989, s. 317

¹⁰ Ma'mer, *el-Câmi'*, (*Musannef* ile birlikte), (thk. Habîburrahmân el- A'zamî), Beyrut 1403/1983, II, 223. Hz. Mu' âz'in, Kur'ân ve sünnetin bulunmadığı yerde “ectehidu re'yî” ifadesini kullanması (Ebû Dâvud, *es-Sünen*, (thk. Şu'ayb el-Arnaût), Dâru'l-Risâle el-âlemîyye, 1430/2009, “Akdiye”, 11; Tirmizî, *es-Sünen/el-Câmi'u'l-kebir*, (thk. Beşşar Avvâd Marûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, “Ahkâm”, 3) ve İbn Abbâs'ın öğrencilerinden Mücâhid'in “en faziletü ibadet güzel re'ydir (er-re'yü'l-hasen)” sözü (İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, (thk. Muhammed Avvâme), Beyrut 1427/2006, XV, 614) aynı hususu desteklemektedir.

¹¹ İbn Mübarek, *Müsnedü'l-İmâm Abdullah b. Mübarek*, (thk. Subhî el-Bedrî), Riyad 1407, s. 154.

¹² Ayrıca bkz. Abdürrezzâk, *Musannef*, X, 263. Hz. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve İbn Ömer gibi pek çok sahâbenin re'ye başvurduğu ve re'y kavramını olumlu anlamda kullandığı görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Kayyim, *İ'lâmül-muvakki'in*, II, 117-124. Bazı sahâbilerden, re'yin kötü olduğuna dair rivâyetler de aktarılmıştır. Fakat mezkûr rivâyetler incelendiğinde daha önce beyan ettiğimiz gibi buralarda nassın bulunduğu yerde re'ye başvurma veya “keyfî görüş” anlamındaki re'y

Ehl-i re'y terkibi ise hicrî ilk iki asırda baskın şekilde ileri görüşlü ve istişare edilen kimseler anlamında kullanılmıştır. Bundan dolayı halifenin veya idarecilerin istişare ettiği kimselere ehl-i re'y denilmiştir.¹³ Ayrıca sahâbeden aktarılan rivâyetlerde “zev’ir-re’y” veya “zîr-re’y” gibi ifadelerin de bu anlamda sıkça kullanıldığına şahit olmaktadır.¹⁴

Günümüze ulaşan ilk eserler çerçevesinde konuyu incelediğimizde Mâlik’in, *Muvatta* adlı eserinde ehl-i re'y ve ehl-i hadîs kavramlarına yer vermediği, fakat “re’y” kavramını olumlu anlamda fikhî görüş ve yorum anlamında kullandığı, nitekim bir yerde “re’yü ehli’l-fikh”,¹⁵ başka bir yerde Ömer b. Abdülaziz’den yaptığı rivâyette “zâlike re’yî”, ayrıca kendisine nisbet ederek “re’yî” ifadesine yer verdiği görülür.¹⁶

Ebû Yusuf, *Âsâr, Harâc, er-Redd ‘alâ Siyeri’l-Evzâi ve İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* adlı eserlerinde ehl-i hadîs kavramına yer vermemiş, fakat ehl-i Hicâz kavramına sıkça temas etmiş ve bu kavramı ya Kûfîlilerin ya da Iraklıların karşısında zikretmiştir.¹⁷ Bu kavramla sadece Mâlik’i kastetmese de genelde onu kastettiği, konunun siyak ve sibakından anlaşılmaktadır. Ebû Yusuf ile Şeybânî’nin, ehl-i Hicâz kavramının yanında ehl-i Şâm kavramına da yer vermiş olmaları üzerinde durulması gereken önemli bir husustur.¹⁸ Zira bu, Ebû Yusuf döneminde Evzâî’nin (v. 157/773) çabaları sonucunda Şâm’in da önemli bir ilim merkezi haline geldiğini göstermektedir. Ayrıca Ebû Yusuf, eserlerinde Kûfe fikh anlayışı bağlamında ehl-i re’y kavramına hiç yer vermeyip fikhî görüş anlamında “re’y” ve istişare edilen kimseler anlamında “ehl-i re’y” ifadesine temas etmiştir.¹⁹ Şeybânî ise “nasıl olur da Medinelilere ‘ashâbu âsâr’ denilir?”²⁰ diyerek bir yerde ashâbu’l-âsâr, bir başka yerde “İbn Şihâb, ehl-i hadîs katında Medine’nin en bilginidir” diyerek bir yerde de “ehl-i hadîs” ifadesine yer verir.²¹

Şâfiî, eserlerinde ehl-i Hicâz tabirine yer verdiği gibi ehl-i hadîs kavramına da temas eder, fakat görebildiğimiz kadarıyla ilgili kavramları farklı anlamlarda kullanır.

kastedilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Kayyim, *İlâmü’l-muvakkî’in*, II, 97 vd. Ayrıca Şa’bî’nin “sakın kıyâs ehlinin yanında oturmayınız!”, “Kıyasla amel ederseniz helalî haram, haramı da helal kılarınız” dediği, ayrıca Neha’î’nin de re’ye karşı olduğu ve “Ashâbu’r-re’y, ashâbu’s-sünnetin düşmanlarıdır” şeklinde aktarılan rivâyetlere ihtiyatla yaklaşmamız gerekir (Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Fakih ve’l-mütefakkih*, (Âdil Yusuf el-Azâzî), Dâru İbni’l-Cevzî, 1417/1996, I, 461; Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-esfiyâ*, Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, Beyrut 1409/1988, IV, 222. Cessâs, usûl eserinde ilgili rivâyetleri aktarıp nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamıştır (Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî, *el-Fusûl fi’l-usûl*, Vizâretü’l-evfâk el-Kuveytiyye 1414/1994, IV, 61; ayrıca bkz. Ulu, “Re’y Karşıtlığı Belirlemede Alan Arayımın Önemi”, s. 128-130). Dolayısıyla bu tür rivâyetlerde yer alan ifadelerde, lafzen rivâyet söz konusuysa kastedilenin fikhî re’y ve kıyâs olmadığı söylenebilir. Ayrıca bu rivâyetlerin, bizatihi ilgili kavramlara karşı bir tepki olarak sarfedilmiş ifadeler olarak anlaşılması da mümkündür. Nitekim Mâlik ve öğrencilerinin de kıyâs yöntemine sıkça başvurmalarına rağmen kıyâs kavramına mesafeli durdukları ve kolay kolay temas etmedikleri yaptığımız incelemeler sonucunda tespit edilmiştir.

¹³ İbn Vehb, *el-Câmi’ fi’l-hadis*, (thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebû’l-Hayr) Dâru İbni’l-Cevzî, Riyad 1995, s. 395. Ayrıca bkz. Abdürrezzâk es-San’ânî, *el-Musannef*, (thk. Habîburrahmân el-A’zamî), Beyrut 1403, VI, 407, IX, 344.

¹⁴ Câbir b. Abdullah, Hz. Peygamber’in re’y sahibi (zev’ir-re’yî) müslümanlarla istişare ettiğinden bahsetmekte (Abdürrezzâk, *Musannef*, III, 185), Ömer b. Abdülaziz de kâdîlardan bahsederken “müsteşîren li zev’ir-re’yî” olması gerektiğini belirtmektedir. (Abdürrezzâk, *Musannef*, VIII, 298).

¹⁵ Mâlik, *el-Muvatta*, (thk. M. Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâit-turâsî’l-arabî, Beyrut 1406/1985, “Ukûl”, 8.

¹⁶ Mâlik, “Kader” 6, “Mükâteb”, 2,

¹⁷ Ebû Yusuf, *er-Radd ‘alâ Siyeri’l-Evzâi*, (thk. Ebu’l-Vefâ el-Afgânî), Haydarâbâd t.y., s. 21, 41.

¹⁸ Ebû Yusuf, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, (thk. Ebu’l-Vefâ el-Afgânî), Haydarâbâd 1357/1938, s. 114; *er-Radd ‘alâ Siyeri’l-Evzâi*, s. 21; Şeybânî, *Hücce*, I, 101-102. Şeybânî, bazen aynı konuda ehl-i Basra, Ehl-i Medine, Ehl-i Kûfe ve Ehl-i Şâm ifadelerine yer verir (bkz. *Hücce*, IV, 318). Şâfiî de bir yerde ehl-i Mekke’yi de ekleyerek ilgili bölgeleri önemli simalarıyla beraber zikreder (*Ümm*, VIII, 579).

¹⁹ Ebû Yusuf, *Harâc*, s. 24, 35, 106.

²⁰ Muhammed, *Hücce*, 222.

²¹ Mâlik, *Muvatta* (Şeybânî rivâyeti), (thk. Abdülvahhab Abdüllatif), Kahire 1414/1994, s. 274.

Nitekim Şâfiî, ehl-i Hicaz ve ehl-i Medine kavramını âmm şekilde kullandığı gibi sadece Mâlik'in fıkıh düşüncesi anlamında da bu kavrama yer verir. Fakat ehl-i hadîs ifadesini rivâyetlerle meşgul olan ve hadîs ilmini meslek edinen muhaddisler bağlamında kullandığı açıktır. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla *er-Risâle* adlı eserde ehlü'l-hadîs kavramına iki, *el-Ümm* adlı eserde ise otuz küsur yerde temas etmekte ve genelde hadîs kritiği yaparken "lâ yüsbituhu ehlü'l-hadîs" gibi ifadeler içinde yer vermektedir. Diğer bir ifadeyle muhaddislerin böyle bir hadîsi rivâyet etmediklerini veya sahih kabul etmediklerini vurgulamaya çalışır. Bu da Şâfiî'nin söz konusu kavramla bir fıkıh anlayışını kastetmediğini, bilakis rivâyetlerle uğraşanları ve hadîslerin sahihini sakımından ayıran cerh ve tadîl âlimlerini kastettiğini göstermektedir.²² Şâfiî'nin, birkaç yerde "ehlü'l-âsâr" kavramına da temas ettiği, fakat bir önceki kavramdan farklı olarak fikhî görüşler bağlamında da mezkûr kavrama atıfta bulunduğu, bir yerde "ehlü'l-âsâr ve'l-kıyâs", başka bir yerde ise "ba'du ehlü'l-âsâr ve'n-nazar" ifadesine yer verdiği tespit edilmiş ve muhtemelen o, burada hem fıkıh hem de hadîs yönü bulunan bazı âlimleri kastetmiştir.

Şâfiî, *Ümm* adlı eserinde "re'y" kelimesine sıkça yer vermekte, fakat ilgili kavramla Kûfe fıkıh anlayışını değil, nassın bulunmadığı yerde sahâbe başta olmak üzere fukahânın icthadlarını ve yorumlarını kastetmekte ve Şeybânî'nin de ifade ettiği üzere²³ nassın bulunduğu yerde re'ye başvurmayı doğru bulmamaktadır.²⁴ Şâfiî, mihne sonrasında kaleme alınan pek çok eserin aksine hadîs ve re'yi birbirlerinin mütemmimi şeklinde değerlendirmektedir. Nitekim bir yerde "ehlü'l-ilm fi'l-hadîs ve'r-re'y" tabirine yer verir, yani bahsettiği âlimin hem hadîste hem re'ye âlim olduğunu belirtir. Dolayısıyla re'yin, Şâfiî dönemine kadar henüz hadîsin karşısında konumlandırılmadığı anlaşılmaktadır. Şâfiî, ehl-i re'y ifadesine yer vermiş olsa da hiçbir yerde Hanefileri veya Iraklı âlimleri kastettiğine dair bir delil ve karine tespit edilememiştir.²⁵ *Ümm*'ün birkaç yerinde ehlü'l-kıyâs terkiimine de yer verilir, fakat bununla kimi kastettiği net değildir.²⁶ Ayrıca Şâfiî, eserlerinde re'y ifadesine sıkça yer verdiği gibi kıyâs ve

²² Rebî'in aktardığına göre kendisi, ashâbu'l-hadîse hitaben "siz eczacı biz ise tabibiz" demiştir (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Beyrut 1402/1982, X, 23). Fukahânın tabib, muhaddislerin ise eczacı olduğuna dair ifade, A'meş, Ahmed ve diğer bazı âlimlere de nisbet edilmiştir (İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *es-Sikât*, Dâiretü'l-ma'ârifil-Osmâniyye Haydarabad 1393/1973, VIII, 467-468; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXXI, 334; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (thk. Beşşâr Avvâd Marûf), Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003, VIII, 470).

²³ Şeybânî, Mâlikî tenkit ederken "hadîsler (âsâr) olmasaydı kıyâsa göre hüküm onların görüşü istikametinde olurdu, fakat hadîslerin (âsâr) olduğu yerde kıyâsa başvurulmaz, sadece rivâyetlere boyun eğmek gerekir" demiştir (*Hüce*, I, 204, ayrıca bkz. *Hüce*, I, 316, II, 482).

²⁴ Şâfiî, *Ümm*, IX, 104, ayrıca bkz. VII, 217, 502, VIII, 593, 599, 758, IX, 104, 148. Re'y kavramının geçtiği yerler incelendiğinde Şâfiî'nin re'y ve icthadın bağlayıcı olmadığına temas etmeye çalıştığı görülmektedir, bunu da sahâbe dâhil fukahânın icthadlarının bağlayıcı olmadığına dair fıkıh anlayışını temellendirmek için yaptığı söylenebilir. Schacht, Hanefilerin Şâfiî tarafından ehl-i re'y diye isimlendirildiklerini iddia etmişse de (Schacht, "Ashâb al-Ra'y", *The Encyclopedia of Islam*, Brill 1960, I, 692) bunu destekleyen herhangi bir ifade tespit edilememiştir. Ayrıca Nasr Hâmid Ebü Zeyd ve Kırbaoğlu gibi bazı araştırmacılar, Şâfiî'nin icthadı kıyâsa indirmediğini iddia etmişlerdir (Nasr, "İmam Şâfiî ve Ortayol İdeolojisinin Tesisi", *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, Ankara 2000, s. 124; Kırbaoğlu, "Risâle'nin Şekil ve Muhteva Açısından Eleştirisi", *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, Ankara 2000, s. 237). İlk bakışta bu iddia Şâfiî'nin sarfettiği bazı ifadelerle uyumlu gibi gözükse de erken dönemde kullanılan kıyâs kavramıyla fıkıh usulünde terim anlamda kullanılan kıyâsın farklı olması dolayısıyla ciddi bir yanlışla kapı aralamaktadır (Bkz. Duman, Soner, *Şâfiî'nin kıyâs Anlayışı*, İSAM, İstanbul 2009, s. 264. Ayrıca bkz. Aybakan, Bilal, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 86).

²⁵ Şâfiî, *Ümm*, VII, 531. Hz. Ömer'e nisbet edilen "Re'y ehli, sünnet düşmanı oldular" şeklindeki ifadelere ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Keverserî, ilgili sözün Neha'î'den aktarıldığını, fakat onun maksadının Hâricî ve Kaderî gibi bid'at ehli olduğunu belirtir (Keverserî, *Fıkhu ehli'l-İrâk ve hadîsuhum*, (thk. Ebü Ğudde), el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Mısır t.y., s. 23).

²⁶ Şâfiî, *Ümm*, IV, 436, V, 71, VII, 143.

ma'kûl/akıl tabirine de temas eder.²⁷ Fakat Şâfi'nin bütün bu kavramları eşanlı şekilde kullanıp kullanmadığı net değildir. Ancak Şâfi'nin, re'y ve kıyâsı farklı anlamlarda kullandığına dair bazı işaretlerin olduğu ve onun, re'y kavramını kıyâsı da kapsayacak şekilde âmm şekilde, bazen de “disipline edilmemiş şahsî görüş” anlamında kullandığı söylenebilir. Nitekim Şâfi, bir yerde “kıyasa göre değil, re'ye göre böyle demiş olabilirler” diyerek en azından her iki kavramın farklı olduğunu işaret eder.²⁸

Sahnûn (v. 240/854), mihne sonrasında *Müdevvene* adlı eserine son halini vermiş olsa da bu kitapta yer alan bilgilerin ve ifadelerin genel itibarıyla hicrî ikinci asırda Esed b. Furât (v. 213/828) tarafından cem edildiği kabul edilir. Dolayısıyla mezkûr eserde yer alan ifadelerin, hicrî ikinci asrın tutumunu yansıttığı söylenebilir. *Müdevvene* adlı eserde tespit edebildiğimiz kadarıyla ehl-i re'y kavramı yer almamakta, fakat aynı anlamda “zû'r-re'y” veya “zî'r-re'y” gibi ifadeler zikredilmekte ve mezkûr ifadeler aynı şekilde “istişare edilen kimseler, hikmet ve fikir sahibi kişiler” anlamında kullanılmaktadır.²⁹ “Re'y” kelimesi ise “re'yî” kalıbıyla yüzlerce,³⁰ aynı kökten türeyen “erâ” fiili ise neredeyse her sayfada geçmekte ve mezkûr ifade, sorular içinde “eraeyte” formunda, Mâlik ve İbn Kâsım'ın açıklamaları ve icthadları bağlamında ise genelde “erâ” formunda kullanılmaktadır.³¹ Diğer bir ifadeyle bu tabir, Mâlik ve İbn Kâsım'dan aktarılan ifadeler içinde sıkça yer almaktadır. Bu da Medine fukahâsının, ilgili kavramı olumlu ve icthad anlamında kullandığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla re'ye/ictihâda başvurmak veya re'ye/ictihâda başvurmayı savunma bağlamında Iraklılar ve Hicazlılar arasında bir ayrıma gitmenin pek tutarlı olmadığı söylenebilir.

Hâsılı hicrî ikinci asırda telif edilen eserlerde ehl-i re'y ve ehl-i hadîs kavramları etrafında kümelenen âlimlerin söz konusu olmadığı, aksine Hicaz bölgesinin büyük fakîhi Mâlik'in dahi re'y kavramına olumlu anlamda fikhî görüş anlamında kullandığı anlaşılmaktadır.³² Fakat yaygın kanaate uygun şekilde Hicaz bölgesinin, hadîs rivâyeti

²⁷ Şâfi, edille-i şerîyyeye temas ederken bir yerde “yedullu'l-aklu ve'l-icmâ” (*Ümm*, V, 656) diyerek doğrudan “akıl” ifadesine yer verse de genelde “el-ma' kûl” tabirine temas etmekte ve tespit edebildiğimiz kadarıyla ilgili kavramı terimleşmiş kıyâs anlamında veya genel tutarlılık anlamında kullanılmaktadır (*Ümm*, II, 144, 579, III, 305, 474, 503, 606, IV, 107, IV, 254, 453, 456, 518, V, 154, 155, 277). Zira birçok yerde konunun, “sünnete ve akla” veya “sünnete, esere ve akla” uygun olduğunu belirtmekte, burada “makul” kelimesinden kıyâsı veya genel tutarlılığı kastettiği anlaşılmaktadır (bkz. *Ümm*, III, 305, IV, 453), fakat bazı yerlerde edille-i şerîyyeye atıfta bulunurken her iki kavrama da temas ederek “el-kıyas ve'l-ma'kûl” veya “el-ma' kûl ve'l-kıyâs” ifadesine yer vermektedir (*Ümm*, IV, 137, 254, 456, 518, V, 154, VI, 404, VII, 609, VIII, 75, 346, 571). “Atf muğayereti gerektirir” kuralından hareketle kıyâsın haricinde başka bir şeyi kastettiği akla gelse de ilgili ifadeyi atf-ı tefşire yorumlamak da mümkündür. Bazı yerlerde kullandığı ifadelerden hareketle ilgili kavramdan kıyâstan daha âmm bir anlamı kastettiği anlaşılmaktadır. Zira bir yerde “el-kıyas ale's-sünne ve'l-ma'kûl”, bir yerde “el-haberü'l-lâzim, evi'l-kıyâs aleyh, evi'l-ma'kûl” ifadesine yer verdiği görülmektedir (*Ümm*, IX, 107, IV, 254). Bu gibi yerlerde kıyâs kavramını terimleşmiş anlamda kullandığı, ma'kul kelimesiyle ise genel tutarlılık veya akla uygunluk anlamını kastettiği söylenebilir.

²⁸ Şâfi, *Ümm*, IX, 30, “Re'y” kavramı için ayrıca bkz. *Ümm*, III, 238, VII, 502, VIII, 593, 599, 758, IX, 104, 304. Şâfi'nin delile dayanmayan görüşleri istihsân kavramıyla karşıladığı ve onun eserlerinde yer alan ilgili kavramın, usûl eserlerinde zikredilen istihsânla pek ilgili olmadığı söylenebilir (*er-Risâle*, thk. Ahmed M. Şâkir, Kâhire 1426/2005, s. 495).

²⁹ Sahnûn, *Müdevvene*, II, 105, 106, 108, 109, 113, 119, IV, 486.

³⁰ Sahnûn, *Müdevvene*, I, 140, 164, 168, 185, 192, 193, 208, 234, 259, 283.

³¹ Sahnûn, *Müdevvene*, I, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124.

³² Mâlik, “Talâk”, 19, “Ukûl”, 8. Özafşar, re'y'in hicrî birinci asrın sonlarına kadar olumlu şekilde kullanıldığını, fakat hicrî ikinci asırdan itibaren psikolojik bir takım saiklerle olumsuz şekilde kullanılmaya başlandığını ve üçüncü asırda tamamen bir klik anlayışıyla boy saldıığını iddia eder (Özafşar, M. Emin, “Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması (Dini, Psikolojik, Sosyo-Kültürel Temelleri)”, *AÜİFD*, C. 41, s. 225-273). Hicri üçüncü asırdan itibaren olumsuz şekilde kullanıldığını kabul etmekle beraber mihne öncesinde re'y kavramının olumsuz anlamda kullanıldığını söylemek zordur.

hususunda ön planda olduğu Şeybânî'nin ifadelerinde de yer almaktadır.³³ Bu dönemde re'y, "ictihad faaliyeti", ehl-i re'y "istişare edilen kimseler" anlamına gelirken ehl-i hadîs kavramı -az kullanılmış olsa da- "meslek olarak hadîs ilmiyle ve rivâyetiyle ilgilenenler" hakkında kullanılmıştır.

1.2. Mihne Sonrası

Bu alt-başlıkta, mihne sonrasında ilgili kavramlara yer veren âlimlerin, bu kavramları hangi anlamlarda kullandıklarına temas edilecek, fakat bir sonraki alt-başlıkta, konuyla ilgili yapılan tasnifler özel olarak ele alınacağından burada onlara temas edilmeyecektir.

Hicrî üçüncü asırda, özellikle mihne olayının³⁴ başlangıcından itibaren hem ehl-i hadîs hem ehl-i re'y kavramı yaygın şekilde kullanılmaya başlamıştır.³⁵ Nitekim tespit edebildiğimiz kadarıyla Hanefîleri kastederek ehl-i re'y kavramına yer veren ilk kişi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dır.³⁶ *Ümm, Muvatta, Asl, Hücce ve Harâc* gibi hicrî ikinci asırda kaleme alınan eserlerde ilgili kavrama bu anlamda neredeyse hiç yer verilmemiş olması, fakat mihne döneminde yaşayan Ebû Ubeyd'in (v. 224/838) eserlerinde bu tür onlarca ifadenin yer alması, söz konusu kavramın Ebû Hanîfe ve takipçileri için kullanılmaya başladığı tarih hakkında ipucu vermektedir.³⁷ Fakat buna rağmen onun, ehl-i hadîs kavramını, ehl-i re'y karşısında kullandığına dair net bir örnek tespit edilememiştir. Ebû Ubeyd, ehl-i hadîs tabirini hadîsin sahîhini sakîminden ayıran kişiler anlamında kullansa da bazen fikhî meseleler bağlamında da bu kavrama yer verir.³⁸ Fakat Ebû Ubeyd'e nisbet edilen *et-Tahûr* adlı eserin tamamının bizzat kendisi tarafından kaleme alındığına dair bazı şüpheler söz konusudur. Zira eserdeki bilgiler genelde Ebû Ubeyd'in öğrencisi Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî isnâdıyla aktarılmış olsa da bazı isnâdlarda Ebû Ubeyd'in isminin yer almadığı görülür.³⁹ Dolayısıyla ilgili eserin doğrudan Ebû Ubeyd tarafından telif edilip edilmediği de tartışmaya açıktır.

İbn Sa'd (v. 230/845), *Tabakât* adlı eserinde "ehl-i re'y" terkiibini halen "istişare edilen kimseler" anlamında olumlu şekilde kullansa da Kûfelilerin re'yde mâhir olduklarına da temas eder.⁴⁰ Yahya b. Ma'în (v. 233/848), *Târîh* adlı eserinde Kûfe

³³ Şeybânî, *Hücce*, I, 68.

³⁴ Mihne hakkında bkz. İbn Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyetü'l-kübrâ*, (thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Dâru İhyâ'î'l-kütübî'l-arabiyye, y.y., II, 37 vd. Dönemin önemli muhaddislerinden Yahya b. Ma'în ve Ali b. Medîni gibilerinin dahi mihne döneminde dik durmadığı ve korkudan Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul ettikleri ve Şâfi'den sonra fikhî halkasına hocalık eden Buveytî'nin de hapiste zincirlenmiş halde öldüğü veya öldürüldüğü belirtilir (İbn Sübkî, *Tabakât*, II, 165).

³⁵ Salim Ögüt, her ne kadar hicrî ikinci asırdan itibaren yaygın şekilde fukahânın ehl-i re'y ve ehl-i hadîs olarak anılmaya başladığını iddia etmiş olsa da ("Ehl-i Hadis", *DİA*, İstanbul 1994, X, 508) bunun en azından hicrî ikinci asırda kaleme alınan eserlerden hareketle karşılığını bulmak zordur.

³⁶ Ashâbu'r-re'y için bkz. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *et-Tahûr*, (thk. Meşhûr Hasan Mahmûd), Mektebetü's-sahâbe, Cidde 1414/1994, s. 201, 226, 234, 263, 286, 316, 321, 354, 362. Ehlü'l-re'y için bkz. *Tahûr*, s. 200, 242, 245, 250, 282, 289, 357. Ehl-i hadîs kavramı için bkz. *Tahûr*, s. 150, 233, 238.

³⁷ Mihnedden önce vefat eden Abdurrezzak'ın, *Musannef* adlı eserinde Ebû Hanîfe'den aktarılan onlarca hadîse yer verirken mihne döneminde yaşayan İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hanîfe'ye itiraz mahiyetinde bir bölüme yer vermesi kanaatimizce mihne olayının tesiriyle ilgilidir.

³⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Ubeyd, *Tahûr* kitabında ikisi hadîsin isnâdı, bir yerde ise fikhî konu bağlamında ehl-i hadîs kavramına yer verir. Ayrıca fikhî bağlamında ehlü'l-eser tabiri geçer (*Tahûr*, s. 233, 245, 258, 356).

³⁹ Örneğin eserde yer alan altı, yedi, sekiz ve dokuz numaralı hadîslerin isnâdında Ebû Ubeyd ismi yer almamakta ve Ebû Ubeyd'in öğrencisi Mervezî, farklı hocaları vasıtasıyla bazı bilgiler aktarmaktadır.

⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1968, VI, 368. Zira Ebû Hanîfe'den bahsederken onun hakkında "sâhibu re'yin" der (İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 368), fakat hangi anlamda kullandığını belirtmez. Ancak Ebû Yusuf'tan bahsederken "galebe aleyhî'r-re'yü ve cefâ el-hadîse" der (İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 330). Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî hakkında ise "nazara fi'r-re'yi fe galebe 'aleyhi ve 'urife bih" ifadesini kullanmakta, akabinde de "semi'ü minhu el-hadîse ve'r-re'ye" (İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 336) diyerek re'yden maksadın nakli bilginin haricinde bulunan fikhî yorumlar ve açıklamalar olduğuna işaret

ehlinden bahsederken Ebû Yusuf'un, Ebû Hanîfe'den duyduğu her şeyi yazmaya çalıştığını, Ebû Hanîfe'nin de "Ben bu gün bir re'y serd ederim, (belki) yarın terk ederim veya yarın bir re'y bildiririm, fakat ertesi gün terk ederim" dediğini aktarır.⁴¹ Bu rivâyette de Ebû Hanîfe'nin, söz konusu kavramı olumlu şekilde "yorum, değerlendirmeye ve ictihad" anlamında kullandığı görülür.

Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) muhtemelen ders notlarından teşekkül eden, fakat öğrencileri tarafından derlenen *Mesâil* adlı eserlerde de ashâb-i re'y ve ehl-i hadîs kavramlarına yer verildiği görülür. Nitekim İbn Mübârek (v. 181/797) hakkında "huve yezhebu fi hâzâ ilâ kavli ashâbî'r-re'y" denilir.⁴² Yani hadîs yönü baskın olan İbn Mübârek'in, re'y ehlinden olmasa da bu meselede onlarla hemfikir olduğu belirtilir. Ayrıca cariyelerle ilgili bir konuda "hâzihi hiletun vada'ahâ ashâbü'r-re'y (Bu, re'y ehlinin vaz ettiği hile-i şeriyedir)"⁴³ ifadesine yer verir.⁴⁴ Bir başka yerde "soru sorulacaksa ashâbu'l-hadîse sorulmalıdır, zayıf hadîs dahi Ebû Hanîfe'nin re'yinden daha hayırlıdır" denilir.⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, İbn Uyeyne'den (v. 198/814) aktardığı bir rivâyette ise "re'y ashâbı üçtür; Basra'da Osman (el-Bettî) (v. 143/760), Medine'de Rebîa (v. 136/753), Kûfe'de Ebû Hanîfe (v. 150/767)" diyerek⁴⁶ en azından hicrî ikinci asırda kimi kastettikleri hususunda önemli bir açıklamaya yer verir. Ahmed b. Hanbel, devamında re'ye bulaşmış herkesi tenkit ederek ne Mâlik'in ne bir başkasının re'yinden hoşlandığını belirtmekte, ardından soru soran birine "Süfyân'ın *Câmi'* adlı eserini bırak, eserlerle/hadîslerle meşgul ol" şeklinde tavsiyede bulunmakta ve "re'ye dair görüşlerimin yazılmasından hoşlanmıyorum" diyerek re'y karşısındaki tavrını net şekilde ortaya koymaktadır.⁴⁷

Mesâil'in kitap yazımıyla ilgili "mâ nehâ 'anhu min vad'i'l-kütüb ve'l-fütyâ ve gayrihi" alt-başlığında sarfedilen cümleler, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) düşünce yapısını daha da netleştirmektedir. Zira bu alt-başlıkta Ebû Hanîfe (v. 150/767), Ebû Yusuf (v. 182/798), Muhammed b. Hasan (v. 189/805), Mâlik (v. 179/795), Şâfiî (v. 204/820) ve Ebû Sevr'in (v. 240/854) fıkıh kitabı yazarak bid'ate düşüklerini ve bu tarz kitap yazanların Hz. Peygamber'in hadîslerini terk ettiğini ifade eder. Ayrıca rivâyetler daha baskın olmasına rağmen Mâlik'in *Muvatta* ve Süfyân'ın (v. 161/778) *Câmi'* adlı eseri hakkında dahi katı bir tutum sergilediği dikkatten kaçmaz.⁴⁸ *Mesâil*'de yer alan bu bilgilerle uyum arzeden İbn Receb'in şu açıklaması, bu dönemde tenkit edilen re'yden maksadın ne olduğunu daha net ortaya koymaktadır:

eder. Aynı dönemde yaşayan Muhammed b. Sellâm el-Cumahî ise Ebû'l-Esved ed-Düelî'den bahsederken "ve kâne Aleviyye'r-re'y" diyerek (Muhammed b. Sellâm, *Tabakâtü fuhûlî's-şu'arâ*, (thk. Mahmûd M. Şâkir), Dâru'l-Medenî, Cidde t.y, I, 12) re'y kelimesinin sözlük anlamına veya kelâmî yönüne vurgu yapmaktadır.

⁴¹ Yahya b. Ma'în, *Târîh* (Dürî rivâyeti), III, 504.

⁴² Ahmed, *Mesâil* (Ebû Dâvud rivâyeti), s. 83.

⁴³ Ahmed, *Mesâil* (Ebû Dâvud rivâyeti), s. 234.

⁴⁴ Bir başka yerde aynı şekilde hile-i şeriyeyi onlara nisbet etmiştir (*Mesâil*, Ebû Dâvud rivâyeti, s. 234).

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Sâlih rivâyeti), ed-Dâru'l-ilmîyye Delhî/Hindistan 1408/1988, s. 438.

⁴⁶ Ahmed, *Mesâil* (Ebû Dâvud rivâyeti), s. 367.

⁴⁷ Ahmed, *Mesâil* (Ebû Dâvud rivâyeti), s. 367.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (oğlu Abdullah rivâyeti), (thk. Zühayr Şâviş), Beyrut 1401/1981, s. 437; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, (thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Mekke 1419/1999, II, 79. Ayrıca Ahmed b. Hanbel, nifas kanından bahsederken ehl-i hadîse göre en fazla kırk gün, Medine ehline göre en fazla altmış gün olduğunu belirtir (Ahmed, *Mesâil* (Sâlih rivâyeti), I, 236), diğer bir ifadeyle ehl-i hadîs kavramını dar anlamda kullanıp Mâlik ve Şâfiî'yi (zira o da bu hususta Mâlik'le hemfikir) dışarıda bırakır. Yine Yahya b. Sa'îd el-Kattân'dan (v. 198/813) aktardığı bir rivâyetten hareketle kendilerini, Kûfe, Medine ve Mekke ehlinden farklı gördükleri anlaşılmalıdır (Ahmed, *Mesâil* (Abdullah rivâyeti), s. 449). Ayrıca pek çok konuda "Medine ehli böyle düşünür, fakat biz farklı düşünürüz" ifadesine yer vermesi aynı hususu desteklemektedir (Ahmed, *Mesâil* (Ebû Dâvud rivâyeti), s. 268; Ahmed, *Mesâil* (Sâlih rivâyeti), II, 255, III, 175).

Ahmed, *Muvatta*'ın hadislerinin ve eserlerinin Mâlik'e ait re'ylerden tecrid edilmesi gerektiğini emretmiş ve hadislerle beraber onları tefsir ve şerh eden açıklamaların bulunmasını dahi hoş karşılamamıştır.⁴⁹

Sonuç olarak Ahmed b. Hanbel döneminde ehl-i hadis diyebileceğimiz müstakil bir fıkıh topluluğunun ortaya çıktığı söylenebilir. Zira Ahmed'in başka bir sözünden anlaşıldığı üzere hicrî ikinci asırda Irak bölgesinde yaşayan muhaddisler, hoşnut olmasalar da fıkıh hususunda Ebû Hanîfe'ye bağlıydılar.⁵⁰ Fakat Ahmed, mihne sonrasında sadece Ebû Hanîfe'yle değil Şâfiî gibi âlimlerle de aralarına mesafe koymuş ve bir bütün olarak eserlerde, fukahâya ait yorumlardan kaçınılması gerektiğini savunmuştur.

İclî (v. 261/875), *Sikât* adlı eserinde İbn Ebî Leylâ (v. 148/765) hakkında "kâne fakîhen müftiyyen bi'r-re'yî" diyerek⁵¹ re'yin sadece Ebû Hanîfe'nin ders halkasından ibaret olmadığını ve İbn Ebî Leylâ'nın da re'ye göre fetva verdiğini belirterek önemli bir hususa temas eder. Buhârî, *Kurretü'l-'ayneyn bi refi'l-yedeyn fi's-salât* adlı eserinde iki yerde "re'y ehli" ifadesine yer verir.⁵² Müslim (v. 261/875), *el-Künâ ve'l-esmâ* adlı eserinde Ebû Hanîfe'den bahsederken "sâhibu re'yin ve muttaribü'l-hadîs" ifadesine⁵³ yer vererek re'yi, hadis karışıklığı üzerinden ele alır. Müslim, "ehl-i hadis" kavramını ise olumlu anlamda kullanır ve *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserin mukaddimesinde bu ekolün öncülerinin Malik b. Enes ve benzeri âlimler olduğunu belirtir.⁵⁴ Tirmizî (v. 279/892), *Sünen* adlı eserinde ilgili kavramları zikreder ve onun, ehl-i hadis kavramını genelde Şâfiî'nin kullandığı gibi hadis rivâyetiyle ilgilenen ve hadis kritiği yapan kimseler anlamında, fakat bazen fıkıh bağlamında kullandığı görülür.⁵⁵ Ayrıca Tirmizî, iki yerde Kûfe fukahâsı hakkında ehl-i re'y ifadesine yer verir.⁵⁶ Abdullah b. Ahmed (v. 290/903), *es-Sünne* adlı eserinde ashâbu'r-re'y'in, namaz, zekât ve farzların imandan olmadığını iddia ederek Allah'a iftira attıklarından bahseder. Diğer bir ifadeyle o, re'y ehlini kelimâ bağlamında ve Mürcie ekolü hakkında kullanır.⁵⁷

Yakûb el-Fesevî (v. 277/890) *el-Ma'rifetu ve't-Târîh* adlı eserinde "Mâ câe fi'l-Kûfe ve Ebî Hanîfe Numân b. Sâbit ve ashâbihi ve'l-A'meş ve gayrihi" alt-başlığında Kûfe ile ilgili olumsuz pek çok rivâyete yer verir ve satır aralarında oranın Harûriyye ve Mevâlinin merkezi olduğunu belirtir.⁵⁸ Bir başka yerde Ebû Yusuf'tan alıntı yaparak re'y ehlinin, "hevasına uyanlar ve re'yi zayıf olan kimseler" olduğunu belirttiği görülür.⁵⁹ Diğer bir ifadeyle Ebû Yusuf'un da re'y ehline karşı olduğuna dair bir izlenim

⁴⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, (thk. Hemmâm Abdürrahîm), Ürdün 1407/1987, I, 345. Ahmed b. Hanbel'in yakın dostlarından ve ehl-i hadis'in pirlerinden kabul edilen İshak b. Râhûye'nin de Şâfiî'nin eserlerinin rivâyetini hoş karşılamadığı aktarılmıştır (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, X, 70).

⁵⁰ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil*, Dâru İhyâit-türâsî'l-Arabî, Beyrut 1371/1952, VII, 203; Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfiî*, (thk. Seyyid Ahmed), Kâhire, t.y., I, 224, 225. Mervezi ve İbn Münzir'in eserlerinde de ehl-i hadis'in bağımsız bir fıkıh ekolü olarak ele alındığı görülür (Mervezi, Muhammed b. Nasr, *İhtilâfu'l-fukahâ*, (thk. M. Tâhir Hakîm), Riyâd 1420/2000, s. 193, 225; İbn Münzir, *el-Evsat fi's-sünen ve'l-icmâ ve'l-ihtilâf*, (thk. Ebû Hammâd Sagîr Ahmed b. Muhammed Hanif), Dâru Tayyibe, Riyâd 1405/1985, I, 301, V, 53, 306, II, 261).

⁵¹ İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah, *Târîhu's-Sikât*, Dâru'l-Bâz, 1405/1984, s. 408.

⁵² Buhârî, *Kurretü'l-'ayneyn bi refi'l-yedeyn fi's-salât*, (Ahmed Şerîf), Dâru'l-Erkam, Kuveyt 1404/1983, s. 54-55.

⁵³ Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, (thk. Abdürrahim M. Ahmed), 1404/1984, I, 276.

⁵⁴ Müslim, "Mukaddime", 7.

⁵⁵ Tirmizî, "Tahâret", 7, 8, 22, 39, 40, 43, 44, 62, 65.

⁵⁶ Tirmizî, "Hac", 67, "Nikâh", 28.

⁵⁷ Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, (thk. Muhammed b. Sa'îd el-Kahtânî), Dâru İbnî'l-Kayyim, 1406/1986, I, 374.

⁵⁸ Yakûb el-Fesevî, *el-Ma'rifetu ve't-Târîh*, (thk. Ekrem Diyâ el-Ömerî), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1401/1981, II, 746.

⁵⁹ Fesevî, *el-Ma'rifetu ve't-Târîh*, III, 399.

verilmeye çalışılır. Nitekim bazı eserlerde, Kûfe fukahâsı içinde hadîs ehline en yakın kişinin Ebû Yusuf olduğu belirtilir.⁶⁰

Tahâvî (v. 321/933), *Şerhu müşkili'l-âsâr* adlı eserinde ehl-i hadîs kavramını meslek olarak hadîsle ilgilenenler anlamında kullanmakta,⁶¹ fakat ehl-i re'y tabirine görebildiğimiz kadarıyla yer vermemektedir. Ancak bir alt-başlıkta re'y kavramı hakkında kullanılan rivâyetleri ele almış ve re'yi; zemmedilen ve edilmeyen diye ikiye ayırmış, zemmedilen re'yin, İbrahim b. Uleyye (v. 218/833) gibi bu hususta aşırı gidenlerin re'yi olduğunu, yoksa ictihâd anlamında kullanılan re'yin Hz. Peygamber'in bir hadîsinde medh edildiğini ifade eder.⁶²

Hadîsçilik yönüyle ün yapmış Ebû Bekr el-İsmâilî (v. 371/982) *İ'tikâdu ehli'l-hadîs* adlı eserinde ehl-i hadîsin itikadını ele almış ve mezkûr eserde ilgili kavramı ehl-i sünnet ve fırka-i nâciye anlamında kullanmıştır.⁶³ Sâbûnî (v. 449/1057) de *Akîdetü's-selef ve ashâbi'l-hadîs* adlı eserinde Ebû Bekr el-İsmâilî'ye yakın şekilde inanç esaslarına dair konuları ele almıştır.⁶⁴

Hicrî beşinci asırda yaşayan Hatîb el-Bağdâdî'nin (v. 463/1071) ve İbn Abdilber'in (v. 463/1071) eserlerinde ise ehl-i re'y kavramı Ebû Hanîfe'nin fıkıh halkası için kullanıldığı gibi bid'at ehli kelam ekolleri hakkında da kullanılmıştır. Fakat İbn Abdilber'in *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihi* ve Hatîb'in *el-Fakîh ve'l-mutefakkîh* adlı eserlerinden hareketle mezkûr kavramlar incelendiğinde ehl-i re'yin sahâbe döneminden itibaren bid'at ehli ve hadîs karşıtlığı anlamında kullanıldığını savunmak⁶⁵ mümkündür. Özellikle Hz. Ömer'in, ehl-i re'y kavramını sünnet düşmanlığı bağlamında kullandığı birçok eserde aktarılagelmıştır.⁶⁶ Ancak rivâyetlerde yer alan bu tür kavramların selef dönemine nisbet edilmesine ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir.⁶⁷ Zira hicrî ikinci asırda kaleme alınmış eserlerde bu şekilde bir

⁶⁰ Yahya b. Ma'in, *Târih* adlı eserinde Ebû Yusuf hakkında "yemilü ilâ ashâbi'l-hadîs (ashâbü'l-hadîse yakındı)" der (Dürî rivâyeti, IV, 474); Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV, 102; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 358.

⁶¹ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, (thk. Şu'ayb el-Arnaût), Müessesetü'r-risâle, 1415/1994, XIII, I, 256, II, 261, 266, V, 186;

⁶² Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, XIII, 39-40

⁶³ Ebû Bekr el-İsmâilî, *İ'tikâdu ehli'l-hadîs*, (thk. Muhammed b. Abdîrahmân el-Hamîs), Şârika, 1416/1995, s. 34. İsmâilî'nin, hicrî ilk üç asırda yaygın şekilde kabul edilen selef anlayışına bağlı biri olduğu ve ehl-i hadîsî de bu anlamda kullandığı anlaşılmaktadır.

⁶⁴ Zira müellif, Abdullah b. Mübârek, İshak b. Râhûye (Sâbûnî, Ebû Osman İsmail b. Avdirrahmân, *Akîdetü's-selef ve ashâbi'l-hadîs*, Dâru'l-Âsima Riyad 1419/1998, s. 196, 197), Ebû Hanîfe (s. 222), oğlu Hammâd (s. 234), Fudayl b. İyâz (s. 235), Mâlik (s. 244), Şâfiî (s. 245), Süfyan es-Sevri ve Evzâi gibi hicrî ilk üç asırda yaşamış âlimlerden yaptığı nakillerle selefînin inanç konularını ele almış ve ehl-i hadîs kavramını da özellikle hicrî ilk üç asırda yaşayan ehl-i sünnet/es-sevâdü'l-a'zam ve onların takipçileri hakkında kullanmıştır (Ayrıca bkz. *Akîdetü's-selef ve ashâbi'l-hadîs*, s. 160, 162, 305, 308-315). Hicrî ilk üç asırda yaşayan es-sevâdü'l-a'zâmın, inanç konularında ehl-i hadîse nisbet edildiği söylenebilir. Nitekim Eş'arî'nin de eserlerinde ashâbu'l-hadîsî, ehl-i sünnet anlamında kullandığı bilinmektedir (Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfû'l-musalîin* (tsh. Hellmut Ritter), Almanya 1400/1980, s. 5, 290, 211).

⁶⁵ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihi*, (thk. Ebü'l-Eşbâl), Dâru İbni'l-Cevzi, Suûd, 1414/1994, II, 1041-1042; Hatîb, *el-Fakîh ve'l-mutefakkîh*, I, 452-453, II, 162.

⁶⁶ İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîne*, (thk. Fehîm M. Şeltût), Cidde 1399/1979, III, 801; Dârekutnî, Ali b. Ömer, es-Sünen, (thk. Şuayb Arnaût), Müessesetü'r-risâle, Beyrût 1424/2004, V, 256; İbn Abdilber, *Câmi'*, II, 1041-1042; Hatîb, *el-Fakîh ve'l-mutefakkîh*, I, 452-453, II, 162.

⁶⁷ İlk dönemde ehl-i hadîs veya ashâbu'l-hadîs adıyla telif edilmiş başka eserler de bulunmaktadır. Nitekim Ebû Bekr el-Berdîcî'nin (v. 301/914) *Tabakâtü'l-esmâi'l-müfede mine's-sahâbe ve't-tâbiîn ve ashâbi'l-hadîs* adlı eseri vardır. Berdîcî mezkûr eserinde sahâbe başta olmak üzere râvîlerin nereli olduklarına ve kimden rivâyette bulduklarına (ricâl ilmine) dair bilgilere yer vermiş ve ilgili kavramı dar anlamda hadîsî meslek edinen râvîler hakkında kullanmıştır. Ebû Ahmed Hâkim'in (v. 378) *Şi'ârü ashâbi'l-hadîs* adıyla kaleme aldığı eserinde ilgili kavramı hangi anlamda kullandığına dair bir bilgi vermemiş olsa da kelâmî ve fikhî bazı konuları yoruma yer vermeyerek sadece rivâyet merkezli ele almıştır. Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî'nin (v. 463/1071) *Şerefu ashâbi'l-hadîs ve Nesâihetü ehli'l-hadîs*, Sem'ânî'nin (v. 489/1096) *el-İntisâr li-ashâbi'l-hadîs* adıyla eserleri bulunmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin mezkûr eserinde ashâbu'l-hadîsî, Mutezile gibi bid'at ehli

kullanım söz konusu değildir. Ayrıca bu bilgileri aktaran âlimler dahi rivâyetlerde yer alan ifade ve kavramların, ilk kaynağından itibaren lafzen aktarıldığını iddia etmezler.

Hâsılı Hicri üçüncü asırdan itibaren, yani mihne olayıyla beraber re'y ve ehl-i re'y kavramı olumsuz şekilde kullanıldı ve bu tarihten itibaren Kûfeli fakihlerin, ehl-i re'y olarak anılmaya başladıkları görülür. Bunun nedenini, sadece bir hususa indirmek pek makul olmasa da mihne olayıyla beraber Müslümanların bir travma geçirdikleri anlaşılmaktadır ve mihnedan başarılı çıkmaları dolayısıyla Müslümanlara öncülük etmeye başlayan muhaddisler, bütün problemlerin re'yden kaynaklandığını düşünmüş olmalıdır. Zira halku'l-kur'ân gibi meseleler, Kur'ân ve sünnette pek karşılığı olmayan dönemin teorik tartışmalarının bir sonucu idi. Onların imamı kabul edilen Ahmed b. Hanbel de muhtemelen buna tepki olarak kitapların sadece rivâyetlerden teşekkül etmesi ve âlimlerin kişisel yorumlarının eserlerden çıkarılması gerektiği fikrini ortaya attı. Ahmed b. Hanbel'in bu tutumu, Kûfeli fakihlerin hicri üçüncü asırda neden ehl-i re'y içinde zikredildiğine ve bu dönemden itibaren kaleme alınan eserlerde neden onlar hakkında olumsuz bir imajın çizildiğine dair önemli ipuçları taşımaktadır.

2. Bazı âlimlerin Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis Ayrımına Dair Tasnifleri

Hicrî üçüncü asırdan itibaren birçok araştırmacı, erken dönemde kullanılan ehl-i re'y ve ehl-i hadis kavramı hakkında incelemelerde bulunmuştur. Biz de öncelikle klasik âlimlerden; İbn Kuteybe (v. 276/889), Eş'arî (v. 324/935), Makdisî (v. 381/991), İbnü'n-Nedîm (v. 385/995), Şehristânî (v. 548/1153) ve İbn Haldûn'un (v. 808/1406) konuyla ilgili açıklamalarını eleştirel şekilde inceleyecek, akabinde bu kavramları yeni bir bakış açısıyla ele almaya çalışacağız.

İbn Kuteybe'nin, ehl-i hadis ve ehl-i re'y hakkında uzun liste veren ilk kişi olduğu söylenebilir. Zira görebildiğimiz kadarıyla onun dönemine kadar ehl-i re'y ve ehl-i hadîse dair isim listesi veren bir âlim söz konusu değildir. Dilbilimci İbn Kuteybe, âlimleri tasnif ederken İbn Ebî Leylâ'yı (v. 148/765), Ebû Hanife'yi (v. 150/768), Rebiâtür-rey'i (v. 136/753), Züfer'i (v. 158/775), Evzaî'yi (v. 157/774), Süfyân es-Sevrî'yi (v. 161/778), Mâlik'i (v. 179/795), Ebû Yusuf'u (v. 182/798) ve Muhammed b. Hasan'ı (v. 189/805) ehl-i re'y içinde zikreder.⁶⁸ Ashâbü'l-hadis için ise uzun bir listeye yer verir ve bu listede Şu'be (v. 160/776), Hammâd b. Zeyd (v. 179/795), Hammâd b. Seleme (v. 167/784), Ebû Avâne (v. 176/792), İbn Lehî'a (v. 174/790), Leys b. Sa'd (v. 175/791), Ma'mer b. Râsîd (v. 153/770), Süfyân b. Uyeyne (v. 198/814), İsmail b. Uleyye (v. 193/809), Vekî b. Cerrâh (v. 197/812), Fudayl b. İyâz (v. 187/803), Abdullah b. Mübârek (v. 181/797), Abdurrahman b. Mehdî (v. 198/813), Yahya b. Sa'îd el-Kattân (v. 198/813), Dâvud et-Tâî (v. 165/781), Yezid b. Harun (v. 206/821), Vâkıdî (v. 207/823), Abdürrezzâk b. Hemmâm (v. 211/826), Ebû Dâvud et-Tayâlisî (v. 204/819), Bişr el-Hâfî (v. 227/841) ve Humeydî (v. 219/834) gibi isimleri zikreder.

ekollerin karşısında zikrettiği söylenebilir. Zira bizzat kendisi, eserin mukaddimesinde kalamcı ve ehl-i sünnete mensup olmayan birinin, ashâbü'l-hadisî tahkîr ettiğini belirtmektedir, eserini de ona cevap mahiyetinde kaleme aldığı anlaşılmaktadır (Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, (thk. M. Said Hatiboğlu), Ankara 1972, s. 3-4. Eserin onuncu sayfasında ashâbü'l-hadis'in, açıkça Mutezile, Râfizi, Cehmiyye, Mürcie ve ehl-i re'y'in karşısında kullanıldığı görülmektedir. Fakat her zaman aynı bağlamda ilgili kavrama yer vermemiştir. Nitekim bazen fırka-i nâciye/ehl-i sünnet anlamında kullanırken bazen de teknik anlamda hadisî meslek edinenler anlamında kullanmıştır. Ancak Hatîb'in, mezkûr eseri özellikle hadisî meslek edinen râvîler ve cerh-tadille uğraşan âlimleri savunma maksadıyla telif ettiği söylenebilir. Sem'ânî de eserinin başında kalamcı ve ehl-i re'ye mensup bazı kişilerin ashâbü'l-hadisî zemmettiğini belirtmiştir. O da bazen ehl-i sünnete yakın bir anlamda ilgili kavrama yer verirken (Sem'ânî, Mansûr b. Muhammed el-Mervezî, *el-Intisâr li-ashâbi'l-hadis*, (thk. Muhammed b. Hüseyin), Suûd 1417/1996, s. 44), bazen de mezkûr kavramı, teknik anlamda hadisle meşgul olanlar hakkında kullanmıştır. Fakat eserin genel muhtevası dikkate alındığında konuların, kalam karşılığı üzerine bina edildiği söylenebilir.

⁶⁸ İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 494-500.

İbn Kuteybe'nin isim listesi incelendiğinde kabaca fukahâyı ehl-i re'y, meslek olarak rivâyet ilmiyle ilgilenenleri ise ehl-i hadîs kavramı altında ele aldığı söylenebilir. Ancak bu bakış açısıyla Leys b. Sa'd'ın, re'y taraftarları içinde zikredilmesi daha uygun olabirdi. Ayrıca İbn Kuteybe'nin, pek çok ismi zikretmesine rağmen Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in ismine yer vermemiş olması ilginç bir ayrıntı olarak değerlendirilebilir. Fakat İbn Kuteybe'nin bu tasnîfi göz önüne alındığında ona göre Şâfiî'nin ehl-i re'y, Ahmed'in ise ehl-i hadîsten kabul edileceği söylenebilir. İbn Kuteybe, *Me'ârif* adlı eserinde böyle bir yöntem takip etmesine rağmen *Garîbü'l-hadîs* adlı eserinde ashâbu'r-re'y kavramını görebildiğimiz kadarıyla Ebû Hanîfe ve ashâbı hakkında kullanmıştır.⁶⁹ Dolayısıyla İbn Kuteybe'nin konu hakkındaki görüşünün net olmadığı söylenebileceği gibi zamanla değişime uğradığı da söylenebilir.

Mihne olayını⁷⁰ müteakip pek çok muhaddisin, inanç konularında Mutezile başta olmak üzere ehl-i bid'at fırkalarına karşı *Kitâbu's-sünne* adıyla reddiyeler yazdığı bilinmektedir.⁷¹ Bu reddiyeler, ehl-i hadîsin, Mutezile'ye karşı ehl-i sünnetin sözcüleri haline gelmesine vesile olmuştur.⁷² Nitekim hicrî dördüncü asrın başlarında kırk yaşına kadar Mutezilî ve akli ilimlerle meşgul olan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (v. 324/935) gibi birinin, Ahmed b. Hanbel'in ve hadîs imamlarının (eimmetül-hadîs) mezhebi üzere olduğuna dair ifadesi,⁷³ dönemin algısını göstermesi açısından büyük önemi haizdir. Eş'arî'nin, *Makâlât* adlı eserinde "kavlu ashâbi'l-hadîs ve ehli's-sünne" alt-başlığına yer verdiği⁷⁴ ve her iki kavramı beraber zikrettiği görülür. Ayrıca "zikrül-ihtilâf" alt-başlığında Müslümanların on ayrı fırkaya bölündüğünü, bunların Şîa, Havâric, Mürcie, Mutezile, Cehmiyye, Dirâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Âmme/Ashâbu'l-hadîs ve Kilâbiyye olduğunu belirtir.⁷⁵ Dikkatli incelendiğinde Eş'arî'nin kelimine uygun bir tasnîf yaptığı, ehl-i hadîs ve ehl-i sünnet kavramını eşanlamlı şekilde kullandığı, ehl-i re'y ekolüne yer vermese de Ebû Hanîfe'yi Mürcie fırkası içinde ele aldığı görülür.⁷⁶ Hârizmî (v. 387/997) de İslam mezheplerini, Mutezile, Havâric, ashâbu'l-hadîs, Cebriyye, Müşebbihe, Mürcie ve Şîa diye yedi ayrı sınıfa ayırmış, üçüncü sırada yer verdiği ehl-i hadîsi de kendi içinde Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirîler diye dörde ayırmış, re'y ehlini sadece Ebû Hanîfe'nin ashâbına hasretmiş ve onları da Mürcie ekolünün altında zikretmiştir.⁷⁷ Eş'arî'nin ve Hârizmî'nin bu tasniflerinden hareketle, Mâlikî, Şâfiî'yi ve Ahmed'i ehl-i hadîs içinde zikretmeye gayret eden kimselerin, ilgili kavramı ehl-i sünnet anlamında, yani kelimada bağlamında kullandıkları söylenebilir.

Eş'arî (v. 324/935) her ne kadar ashâbu'l-hadîsten olduğunu ifade etse de onun, hadîsi meslek edinenlerden veya rivâyet merkezli din tasavvuruna sahip olanlardan kabul edilmesi pek kolay değildir. Nitekim bazı Hanbelîler, onu ehl-i hadîs içinde değil de ehl-i re'y içinde zikreder.⁷⁸ Eş'arî'nin *Makâlât* adlı eserini ihtisâr eden İbn Fûrek (v. 406/1015), ashâbu'l-hadîsi dar anlamda değil, ehl-i sünnete yakın şekilde kullanır,

⁶⁹ İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs*, (thk. Abdullah el-Cebûrî), Bağdad 1397/1976, II, 628, 655

⁷⁰ Özafşar, hadîs ehlinin, devleti tehdit edecek derece güçlenmesi dolayısıyla mihnenin gerçekleştirildiğini iddia eder (Özafşar, *İdeolojik Hadîsçiliğin Tarihi Arka Planı*, Otto, Ankara 2015, s. 31-62). Fakat kanaatimizce yazar, bu iddiaları destekleyecek yeterli delil serd edememiştir.

⁷¹ *Kitâbu's-sünne* literatürü ve ortaya çıkış tarihi için bkz. Selahattin Yücel, *Hadis Literatüründe Kitâbu's-sünne Geleceği*, Mizan Yayınevi, İstanbul 2014.

⁷² Detaylı bilgi için bkz. Osman ed-Dârimî, *Nakdül-İmâm Ebî Saïd Osman alâ'l-Merisî*, (Reşid b. Hasan el-Almaî), Mektebetü'r-rüşd 1418/1998.

⁷³ Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, (thk. Favkiyye Hüseyin Mahmûd), Daru'l-Ensâr 1397/1977, s. 20.

⁷⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, s. 290, 211.

⁷⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 5.

⁷⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 139.

⁷⁷ Hârizmî, Muhammed b. Ahmed, *Mefâtihü'l-'ulûm*, Mısır 1349/1930, s. 18-21.

⁷⁸ Ebu'l-Avn es-Sefârinî el-Hanbelî, *Levâmi'u'l-envâr*, Dımaşk 1402/1982, I, 8.

akabinde onları, (a) rivâyetle meşgul olanlar ve (b) akli ilimlerle, nazar ve cedelle meşgul olanlar diye ikiye ayırır. Nitekim İbn Fûrek, İmam Eş'arî'yi "nüzzârü ashâbi'l-hadîs (ashâbü'l-hadîsin ehl-i nazarı)" içinde zikreder.⁷⁹ İbn Fûrek'in bu tespiti, geniş anlamda kullanılan ashâbu'l-hadîsten ne anlaşılması gerektiğini de ortaya koymaktadır. Yoksa Şâfiî usûlcülerin ve Eş'arîlerin ehl-i hadîsten olduğunu söylemenin mantıklı bir izahı yoktur.

Ünlü coğrafyacı Makdisî (v. 381/991), mezhepleri tasnif ederken temelde sekiz ekolün bulunduğunu, bunlardan dördünün fıkıh, dördünün de hadîs ehli olduğunu ifade eder. Fıkıh ekollerinin; Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Dâvudî mezhepleri olduğunu, ehl-i hadîsin ise Hanbelî, Râheviyye, Evzâiyye ve Münzirîyye mezheplerinden oluştuğunu belirtir.⁸⁰ Başka bir yerde es-sevâdü'l-az'âmdan bahsederken onların Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve ehl-i hadîs olduğunu vurgulamakta, diğer bir yerde ise açıkça Şâfiî ve Hanefîleri re'y ehli olarak ele almaktadır.⁸¹ Makdisî'nin seleflerine göre çok daha tutarlı ve gelişmiş bir tasnif izlediği, ekolleri re'y-hadîs merkezli değil de muhaddis ve fukahâ bağlamında ele aldığı görülür. Ayrıca Dâvudî ekolünü fukahâ içinde zikrederken Hanbelî ekolünü hadîs ehl-i içinde zikretmiş olması üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Zira zâhirî bakış açısına sahip olsa da Dâvud'un (v. 270/884), Amed b. Hanbel'in aksine fıkıh ve usûlü fıkıh konularında ciddi eserler telif etmiş olması muhtemelen bu kanaatin oluşmasında etkili olmuştur.

İbnü'n-Nedîm (v. 385/995), fukahâyı sekiz alt-başlıkla ele alır. Ebû Hanîfe'yi (v. 150/767) ve ashâbını ehl-i re'y diye niteler ve Rebiâtürrey'i Ebû Hanîfe'nin ashâbi içinde zikreder. Ayrıca İbn Ebî Leylânın (v. 148/765), Ebû Hanîfe'den önce re'ye başvurduğunu belirtir. Şeybânî'den bahsedilirken Ebû Hanîfe'den hem hadîs hem de re'y aldığı ifade edilir. Burada zikredilen re'yin, hadîslerin dışında kalan fikhî açıklamalar olduğu açıktır. Ashâbü'l-hadîs içinde ise Süfyân es-Sevrî (v. 161/778), İbn Ebî Zî'b (v. 159/776), İbn Ebî'z-Zinâd (v. 174/795), İbn Cüreyc (v. 150/767), Süfyân b. Uyeyne (v. 198/814), Vekî b. Cerrâh (v. 197/812), Yahyâ b. Âdem (v. 203/818), İbn Ebî Arûbe (v. 156/773), Hammâd b. Seleme (v. 167/784), İbn Uleyye (v. 193/809), Evzâî (v. 157/774), Abdürrezzâk b. Hemmâm (v. 211/826), Yezid b. Hârûn (v. 206/821), Abdullah b. Mübârek (v. 181/797), Tayâlisî (v. 204/819), İbn Ebî Şeybe (v. 235/849), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), İshak b. Râhûye (v. 238/853), Yahyâ b. Ma'în (v. 233/847) ve Ali b. Medîni (v. 234/848) gibi âlimler zikredilir. İbnü'n-Nedîm, Mâlikilere, Şâfilere, Dâvudilere ve Taberîlere ise müstakil alt-başlıklarda temas eder.⁸² Bu listede ehl-i hadîs içinde zikredilen isimlerin, büyük oranda muhaddislerin hadîs ilminde otorite kabul ettiği kişiler olduğu, dolayısıyla bunların ehl-i hadîs diye isimlendirilmesinin hakikati yansıttığı söylenebilir. Diğerlerini müstakil şekilde zikretmesi ise muhtemelen onların müstakil mezhepler olarak teşekkül etmesiyle ilgili bir meseledir.

Şehristânî (v. 548/1153), furû-ı fıkha dair müctehitleri ehl-i hadîs ve ehl-i re'y diye ikiye ayırır. Ehl-i hadîsin Hicazlılar olduğunu, bunların da Mâlik, Şâfiî, Süfyân es-Sevrî (v. 161/778), Ahmed b. Hanbel ve Dâvud ez-Zâhirî'nin ashâbi olduğunu, ehl-i

⁷⁹ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtü'sh-Şeyh Ebî'l-Hasan el-Eşarî*, s. 10.

⁸⁰ Makdisî, İslam ekollerini yirmi sekize ayırmakta, dördünün ehl-i hadîs, dördünün kelim (Mutezile, Naccâriyye, Kilâbiyye ve Sâlimiyye), dördünde fıkıh ve kelâmın iç içe olduğu (Şîa, Havâric, Kerrâmiyye ve Bâtiniyye), dördünün (Utâiyye, Sevrîyye, İbâdiyye ve Utâkiyye) yok olduğunu, dördünün Resâtikiyye olduğunu, dördünün ise başka ekollere dönüştüğünü, onlar içinde kaybolduğunu, bunların da Kilâbiyye-Eşarîlik, Karmaniyye-Bâtinîlik, Kaderiyye-Mutezile, Zeydiyye-Şîa, Neccâriyye-Cehmiyye olduğunu belirtmektedir (Makdisî, *Ahsenü't-takâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, s. 37).

⁸¹ Makdisî, *Ahsenü't-takâsîm*, s. 39. Bir başka yerde ise birinden bahsederken "senin yaşadığın bölgede Şâfiî mezhebine mensup ehl-i hadîs bulunuyor, sen neden Hanefî mezhebine mensup olmuştun" diyor (Makdisî, *Ahsenü't-takâsîm*, s. 127).

⁸² İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Beyrut 1417/1997, s. 247-294.

re'yin ise Iraklılar olduğunu, bunların da Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan, Belhî (v. 322/934) ve Bişr b. Ğiyas (v. 218/833) olduğunu vurgular. Şehristânî, Hicazlılara ehl-i hadîs denmesinin nedenini hadîs eğitimi ile uğraşmalarından, hükümleri naslara dayanarak vermelerinden ve hadîs gördüklerinden kıyâsa başvuramamalarından kaynaklandığını belirtir. Iraklılara, ehl-i re'y denmesinin ise kıyâs ve ahkâmдан istinbât edilen mana ve maksada önem vermelerinden, bazen de kıyâsı haber-i vâhîde takdîm etmelerinden kaynaklandığını vurgular. Şehristânî'nin ehl-i re'y kavramını, fıkıh bağlamında ele aldığı ve bu kavram altında sadece Ebû Hanîfe ve ashâbına yer verdiği görülür. Mutezile'den Bişr el-Merîsî'ye yer vermesi ise furû-ı fıkıh açısından Ebû Hanîfe'nin ashâbından olmasıyla ilgili olduğu söylenebilir.⁸³

Şehristânî'de olduğu gibi ilgili ayırımın bölgesel şekilde ele alınması, Hicaz kültür havzasında hadîs taraftarlarının ağırlıkta, Irak kültür havzasında ise re'y ehlinin baskın olmasıyla ilgili bir husustur.⁸⁴ Zira Iraklı Şu'be (v. 160/776), Süfyan es-Sevrî (v. 161/777), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) ve Dâvud ez-Zâhirî'nin (v. 270/884) ehl-i hadîs içinde zikredilmesi aynı hususu desteklemektedir. Fakat Şehristânî'nin ehl-i re'y kavramı bağlamında öne sürdüğü birçok açıklamanın müsellemler olmadığı söylenebilir. Zira ehl-i hadîsin, hükümleri naslara göre verdiği ve hadîsleri gördüklerinden kıyâsa başvurmadıklarına dair ifadesi problemlidir. Zira Şeybânî'nin açık ifadelerinden hareketle Kûfe fukahâsının da bu anlayışa sahip olduğu söylenebilir.⁸⁵ "Hadîsin bulunduğu yerde kıyâsa başvurma" veya "hadîsle amel etmeme" tarzındaki polemik ifadeler Ebû Hanîfe aleyhinde kullanıldığı gibi Mâlik hakkında da söz konusudur. Nitekim Şeybânî'nin *Hüccce* adlı eseri, bu hususta Mâlik'e yöneltilen pek çok eleştiriyi ihtiva eder.⁸⁶ Ayrıca aynı dönemde Şâfiî'nin hadîslere aykırı hareket ettiğine dair pek çok eserin telif edildiğine dair kayıtlarla karşılaşmaktayız.⁸⁷

İbn Haldûn (v. 808/1406), söz konusu taksîme Zahirîleri de ilave ederek fukahâyı ehl-i re'y, ehl-i hadîs ve zâhirîler olmak üzere üçlü grupta ele almış, ehl-i re'yin Irak ahali olduğunu, ehl-i hadîsin Hicaz ahali olduğunu, kıyâsı reddedenlerin de Zâhirîler olduğunu belirtir. Irak'ta hadîs/rivâyet az olduğundan dolayı orada bulunan fukahânın kıyâs yapmak zorunda kaldıklarını ve kıyâsı maharetli şekilde kullandıklarından kendilerini ehl-i re'y denildiğini vurgular.⁸⁸ İbn Haldûn'un söz konusu kavramları bölgesel anlama ek olarak hadîs ve kıyâs ekseninde ele aldığı görülür. Nitekim İbn Haldun'un, "Irak'ta hadîs az olduğu için kıyâsa çok başvurular ve onda mâhir oldular" cümlesi bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Diğer bir

⁸³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 217-218.

⁸⁴ Bedir, Murteza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 64.

⁸⁵ Şeybânî, Mâlik'i tenkit ederken "hadîsler (âsâr) olmasaydı kıyâsa göre hüküm böyle olurdu, fakat hadîslerin (âsâr) olduğu yerde kıyâsa başvurulmaz, sadece rivâyetlere boyun eğmek gerekir" demiştir (*Hüccce*, I, 204, ayrıca bkz. I, 316, II, 482). Yine *As'l'da* aktarıldığına göre Ebû Hanîfe, "kura, kıyâsa göre doğru değildir, fakat biz bu hususta kıyâsı terk edip eser ve sünnete tabi olduk" demiştir (Şeybânî, *el-As'l/el-Mebsût*, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ülûmî'l-İslâmiyye, Karâtaşı t.y., III, 273, IV, 592, VI, 576).

⁸⁶ Nitekim Şeybânî, *Hüccce* adlı eserinde hadîse muhalefet ettiklerinden dolayı Medinelileri sert şekilde tenkit etmektedir (Bkz. *Hüccce*, I, 126, 158, 292-293, II, 56, 309, 671-672, III, 193, 388, IV, 232, 233).

⁸⁷ Nitekim Muhammed b. Abdullah b. Abdilhakem (v. 268) ve Mufaddal b. Muhammed el-Hanefî'nin (v. 431) *er-Radd 'alâ's-Şâfiî fî mâ hâlefe el-Kitâb ve's-sünne*, Hasan b. Ahmed'in ve Hasan b. İshak el-Hanefî'nin (v. 348) ise *er-Radd 'alâ's-Şâfiî fî mâ yuhâlifü fîhi el-Kur'ân* adında eserleri vardır. Ayrıca aynı dönemlerde içeriği hakkında pek bilgimiz olmasa da *er-Radd alâ's-Şâfiî* şeklinde pek çok eser telif edilmiştir.

⁸⁸ İbn Haldûn, *Târîh (Mukaddime)*, I, 564. İbn Haldûn'un orijinal ifadesi:

وانقسم الفقه فيهم إلى طريقتين طريقة أهل الرأي والقياس وهم أهل العراق وطريقة أهل الحديث وهم أهل الحجاز وكان الحديث قليلا في أهل العراق لما قدمناه فاستكثروا من القياس ومهروا فيه فلذلك قيل أهل الرأي ومقدم جماعتهم الذي استقر المذهب فيه وفي أصحابه أبو حنيفة وإمام أهل الحجاز مالك بن أنس والشافعي من بعده ثم أترك القياس طائفة من العلماء وأبطلوا العمل به وهم الظاهرية

ifadeyle o, söz konusu adlandırmanın kıyâsa fazla başvurmakla ve kıyâsı maharetli kullanmakla veya hadîsin bulunduğu yerde kıyâsa başvurmakla ilgili olduğunu savunur. İbn Haldûn'un yer verdiği açıklamalar, muhtemelen hicrî ikinci asrın ortalarını tasvir etmektedir, zira bu dönemde kaleme alınan *Muvatta* ve *Asl* mukayese edildiğinde böyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Yoksa *Müdevvene* ve sonrasında gelişen Mâlikî fıkıhında kıyas yönünden bir eksiklik olduğunu iddia etmek güçtür. Son olarak hicrî ikinci asrın ortalarında Irak'ta yaşayan Eyyûb es-Sehtiyânî (v. 131/749), A'meş (v. 148/765), Şube (v. 160/776) ve Sevrî (v. 161/778) gibi pek çok âlimin hadîste otorite kabul edilmesi dolayısıyla bu bölgede hadîslerin az olduğuna dair iddiaya ihtiyatla yaklaşmamız gerekmektedir.

3. Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis Tasnifi Üzerine Yeni Bir Deneme

Dikkatli incelendiğinde Ebû Hanîfe döneminde olduğu gibi müteahhîrûn döneminde de yaygın şekilde Kûfe fıkıh anlayışına sahip olanların hadîs ve sünnete yeterince bağlı olmadıkları iddia edilmiş, onlar ise bunu kabul etmemişlerdir. Nitekim Şeybânî, Mâlikî tenkit ettiği bir yerde "Nasıl olur da onlar, ashâb-ı âsar (hadîs ehli) kabul edilirler. Onlar göz göre göre rivâyet ettikleri hadîslerle amel etmiyorlar... Bu hususta eserlerle (hadîslerle) amel etmeyi bırakıp eser ve sünnetin olmadığı doğrultuda canlarının istediği şeylerle amel ediyorlar"⁸⁹ diyerek kendilerinin bu nitelermeye daha uygun olduklarını dolaylı şekilde ifade eder. Pezdevî de usûlî-fikh eserinde Hanefîlerin ashâbu'l-hadîs nitelermesine daha layık olduğunu belirtir.⁹⁰ Serahsî ise daha açık şekilde şöyle der:

Aslında sünnete ve re'ye yapışan bizim mezhep âlimlerimizdir (Hanefîlerdir). Onların sünneti tazim ettiği kadar ashâbu'l-hadîs olduğunu iddia eden hiç kimse tazim etmemiştir. Çünkü mezhep âlimlerimiz, derecesinin güçlü olmasından dolayı sünnetle Kur'ân'ın neshedilebileceğini savunmakta, mürsel rivâyetlerle ameli caiz görmekte, mechûlün rivâyetini ve sahâbe kavlini kıyâsa takdim etmektedir... Şâfiî ise mürseli kabul etmemekle birçok sünneti terk etmiş, meçhul râvîlerin rivâyetlerini ta'til etmekle de bazı sünnetlerle amel etmemiştir.⁹¹

Hicrî birinci asırda, dine dair bilginin Hz. Peygamber'in, râşid halifelerin ve sahâbenin büyük çoğunluğunun yaşadığı Medine'de temerküz ettiği söylenebilir. Zira bu dönemde farklı bölgelere göç eden sahâbîler söz konusu olsa da Medine, önemli bir ilim merkezi olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla farklı bölgelerde yaşayan âlimler, bir vesileyle Hicaz bölgesine gidip önde gelen sahâbeden istifade etmeye çalışmışlardır. Söz gelimi Kûfeliler, fıkıh anlayışlarını sahâbeden İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'ye nisbet etmekteydiler. Hz. Ali, son dört yılı ve çocukluğu hariç ömrünün neredeyse tamamını Medine'de geçirmiş, İbn Mes'ûd da Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde idari görev için uzun müddet Kûfe'de kalsa da akabinde Medine'ye dönerek orada vefat etmiştir. Tâbiîn döneminde de Alkame (v. 62/681), Mesrûk (v. 63/683), Esved (v. 95/714), Sa'îd b. Cübeyr (v. 94/713) ve Şa'bî (v. 104/722) gibi Irak fukahâsının önde gelenleri, Hicaz bölgesine gidip orada yaşayan sahâbeden istifade etmiştir.⁹² Fakat Irak'ta, özellikle Kûfe'de Medine fukahâsıyla mukâvemet edebilecek güçlü bir fukahâ topluluğunun da zamanla yetiştiği müşahede edilmekte ve böylece tâbiîn döneminden başlayarak Medine ve Kûfe arasında ilmi rekabetin söz konusu olduğu gözle çarpılmaktadır.

⁸⁹ Şeybânî, *Hüccet*, I, 222.

⁹⁰ Pezdevî, Ali b. Muhammed, *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, (Keşfü'l-esrâr ile beraber) (thk. Abdullah Mahmud), Beyrut 1418/1997, I, 16).

⁹¹ Serahsî, *el-Usûl*, Dâru'l-marife, Beyrut t.y., II, 113.

⁹² Detaylı bilgi için bkz. Abdülmecid Mahmûd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye 'inde ashâbi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlis el-hicrî*, Mısır 1399/1979, s. 37.

Terâcim türü eserlerde ehl-i re'y kavramının, hadîs karşıtlığı bağlamında ele alındığı görülmekte, nitekim Ebû Hanîfe hayatta iken aleyhinde hadîsi ve sünneti dışladığına dair iddiaların gündeme geldiği, onun da bu kanaatte olmadığını ispat sadedinde kendisini savunduğu aktarılmaktadır.⁹³ Ayrıca Evzâî'den aktarılan “Ebû Hanîfe'nin re'ye başvurmasına itiraz etmiyoruz, nitekim biz de re'ye başvuruyoruz, bizim eleştirdiğimiz hadîsin bulunduğu yerde re'ye başvurmaktır” şeklindeki sözü⁹⁴ aynı hususu desteklemektedir. Özellikle hicrî üçüncü asırda telif edilmiş eserlerde yer alan bu tür ifadeler sahih kabul edilirse Ebû Hanîfe ve onun izinden gidenlerin “hadîsin ve sünnetin bulunduğu yerde re'ye başvurmakla” itham edildikleri anlamına gelecektir. Bu iddia hakikati yansıtmamış olsa da Ebû Hanîfe'nin, dönemin fukahâsından farklı bir yöntemle fıkıh faaliyetinde bulunduğunu göstermektedir. Zira selefleri ve akranları gibi bir faaliyet içinde olması halinde bu tür ithamlara maruz kalması söz konusu olmazdı. Bundan dolayı hicrî üçüncü asırda ve sonrasında telif edilen tabakât ve terâcim türü eserlerde yer alan spekülâtif ve polemik türü ifadeler bir kenara bırakılır ve sadece günümüze ulaşan hüküm/fıkıh içerikli eserlerden hareketle ilgili ayrışmanın, en azından fıkıh ayağının izi sürülmeye çalışılırsa Ebû Hanîfe'nin, dönemin geleneksel fıkıh anlayışına aykırı faaliyeti de ortaya çıkmış olacaktır.

Günümüze ulaşan hüküm/fıkıh içerikli eserler, iki farklı üsluba sahiptir. Zira Süfyan es-Sevri'ye (v. 161/778) nisbet edilen *Ferâiz*, İbn Ebî Arûbe'nin (v. 157/773) *Menâsik*, Mâlik'in *Muvatta*, İbn Vehb'in (v. 197/813) *Câmi'* ve *Muvatta*, Abdurrezâk'ın (v. 211/826) ve İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235/849) *Musannef*, Ebû Ubeyd'in (v. 224/838) *Tahûr*, Fazl b. Dükeyn'in (v. 219/834) *Salât*, Sa'îd b. Mansur'un (v. 227/842) *Sünen* adlı eserleri rivâyet merkezli iken Abdülazîz el-Mâcişûn'un (v. 164) *Kitâbü'l-Hac*, Ebû Yusuf'un (v. 182/798) *Harâc*, *er-Redd 'alâ Siyeri'l-Evzâi*, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, Şeybânî'nin (v. 189/805) *Asl*, *el-Câmi'u's-sağîr*, *el-Câmi'u'l-kebir*, *Ziyâdât*,⁹⁵ *es-Siyerü's-sağîr*,⁹⁶ *es-Siyerü'l-kebir*, *el-Hücce 'alâ ehli'l-Medine*, *Keysâniyyât* (bir kısmı), Muallâ b. Mansur'un (v. 211/826) *Nevâdir*,⁹⁷ Şâfi'nin (v. 204/820) *Ümm*, Buveytî (v. 231/846) ve Müzenî'nin (v. 264/878) *Muhtasar*, İbn Abdilhakem'in (v. 214/829) *el-Muhtasarü'l-kebir*, Sahnûn'un (v. 240/854) *Müdevvene*, Abdülmelik b. Habîb el-Endelûsî'nin (v. 238/853) *Vâdha*⁹⁸ ve Utbî'nin (v. 255/869) *Utbiyye*⁹⁹ adlı eserleri re'y

⁹³ Nitekim Halife Mansur'un bundan dolayı kendisine mektup yazdığı, Muhammed Bakır'ın bu hususta kendisiyle görüştüğü aktarılmaktadır (Ebû Zehra, *el-İmâmü's-Sâdik hayâtuhu ve asruhu-arâuhu ve fikuhu*, Mısır t.y., s. 23; *Ebû Hanîfe hayâtuhu ve asruhu-arâuhu ve fikuhu*, Dârul-fıkr, t.y., s. 304).

⁹⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, el-Mektebetü'l-İslâmî 1419/1999, s. 103.

⁹⁵ *Ziyâdât*'ın müstakil nüshası, henüz tespit edilmemiş olsa da Attâbî ve Kâdhân'ın şerhi vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Fakat her iki şerhte de dikkate alınan metnin orijinal olmadığı, sonraki bir âlim tarafından düzenlenmiş versiyonu olduğu belirtilmiştir (Bedir, Murteza, “ez-Ziyâdât”, İstanbul 2003, *DİA*, XXXIV, 483-484).

⁹⁶ Mahmûd Ahmed Gâzi tarafından *es-Siyerü's-sağîr* adıyla neşredilen eserin, Hâkim eş-Şehîd tarafından Şeybânî'nin eserlerinden derlenen *el-Kâfî*'nin siyer bölümü olduğu belirtilmiştir. Serahsî'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla *Mebûsât* adlı eserin siyer bölümü ise Şeybânî'nin *es-Siyerü's-sağîr* adıyla bilinen eserinin şerhidir (Yaman, Ahmet, “Siyer”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 317). *es-Siyerü's-sağîr* adlı eserin, *Asl* içinde yer alan siyer bölümü olduğu, bunun da Mecîd Haddûri tarafından tahkik edilerek basıldığı belirtilmektedir (Boynukalın, Mehmet, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbü'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlili*, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 41-42).

⁹⁷ Ebû Yusuf'un ders halkasındaki notlardan oluşan *Nevâdir*'de hiçbir rivâyetin yer almadığı belirtilmiştir (Nevâdirü Muallâ b. Mansûr, thk. Muhammed b. Şediyid b. Şeddâd es-Sakafî, Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1427/2006, s. 102-104).

⁹⁸ İbn Habîb'in telif ettiği *el-Vâdha* adlı eserin tamamı bize ulaşmamış olsa da eserin tahâret (1994), namaz ve hac bölümleri (2004) günümüze ulaşmış ve söz konusu bölümler Miklos Murany'nin tahkiki ile basılmıştır. Ayrıca kendisine nisbet edilen *Kitâbu'r-ribâ* adındaki eser, Nezîr Vahhâb tahkiki ile Dubai'de 2012 yılında neşredilmiştir. *Vâdha*, Mâlikî fikhî birikimin hadis yönteminden re'ye doğru geçiş sürecini yansıtan önemli

merkezlidir. Diğer bir ifadeyle birinci grupta yer alan eserlerde ilgili rivâyetlerin aktarılmasıyla fikhî meselelere temas edilirken ve fikhî açıklamalara dair yorumlar ya hiç bulunmazken veya çok nadir yer alırken ikinci grupta yer alan eserlerde ancak konunun temellendirilmesi bağlamında hadîslere başvurulmuş ve genelde müellifin ifadelerine dayalı bir yöntem takip edilmiştir.¹⁰⁰

Abdülazîz el-Mâcîşûn'u istisna edersek hicrî ikinci asrın ortalarına doğru telif edilen eserlerin geneli hadîs merkezlidir.¹⁰¹ Fakat Ebû Yusuf ve Şeybânî'nin eserlerinden hareketle Ebû Hanîfe'nin, rivâyetleri aktararak meselelere çözüm üretmeye çalışmadığı, aksine nakli bilgiden elde edilen fikhî sonuçları aklileştirmeye dönük mütalaalar ve müzakereler yaptığı anlaşılmaktadır. Fakat dönemin genel kabulüne uygun olmayan bu üslubun yanlış anlaşılmaya müsait olduğunu tahmin etmek pek zor değildir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin hayatında karşılaştığı en önemli eleştirilerden birinin "sünnet varken kafasına göre hüküm verdiği yönündedir", böyle bir algının oluşmasında ders verme yönteminin büyük bir etkisi olmalıdır. Zira "ilim" kelimesinin, neredeyse "nakli bilgi"den ibaret olduğu bir dönemde hadîslere çok nadir atıfta bulunarak ve konuları gerekçelendirerek ele almanın tepkiye neden olacağı muhakkaktır. Evzâî (v. 157/773) ve Mâlik (v. 179/795) gibi pek çok fakîhin, Ebû Hanîfe'yi (v. 150/767) yakından tanıdıktan sonra önyargılarından vazgeçtiklerine dair târihî bilgiler de aynı hususu desteklemektedir.¹⁰²

Üslup olarak Mâlik, Evzâî, Sevrî ve İbn Cüreyc gibi âlimlerin kâhîr ekseriyetinin Ebû Hanîfe'den farklı olduğu, zira onların, Ebû Hanîfe'nin aksine geleneğe uygun şekilde hadîs merkezli dersler verdiği ve fıkıh eserleri telif ettiği söylenebilir. Nitekim Şeybânî, üç küsur yıl Mâlik'in yanında kaldığını ve bu zaman zarfında yedi yüz civarında hadîs dinlediğini belirtmekte,¹⁰³ ayrıca Mâlik'in, derslerinde hadîs okuduğu, fakat birkaç hadîsle yetindiğine dair bilgi notu da ders halkasının mahiyeti hususunda ipucu vermektedir.¹⁰⁴ İlaveten hicrî ikinci asırda yaşayan âlimlerden birçoğunun Mâlik'e intisab etmesi veya ona öğrenci olması¹⁰⁵ bu dönemde hadîs ilminin baskın olmasıyla ilgilidir. Nitekim sadece muhaddisler değil, Şeybânî, Şâfî ve Esed b. Furât (v. 213/828) gibi pek çok fakîh dahi *Muvatta*'ı bizzat kendisinden dinlemek üzere Medine'ye kadar gitmiştir.¹⁰⁶

Şeybânî'nin, üç küsur yıl Mâlik'e öğrencilik yapması, akabinde Mâlik'in öğrencisi Esed b. Furât'ın Irak'a gidip Ebû Yusuf ve Şeybânî'ye öğrencilik yapması,

---

bir eserdir. Dolayısıyla tam re'y eseri olmaktan ziyade *Müdevvene* ile *Muvatta* arasında bir yere tekabül etmektedir. Zira yazara ait yorumlar söz konusu olsa da konuların genelde rivâyetlerle ve selevin fikhî açıklamalarıyla temellendirildiği görülmür.

⁹⁹ Söz konusu eser müstakil şekilde olmasa da İbn Rüşd'ün *el-Beyân ve't-tahsil* adlı şerhiyle beraber günümüze ulaşmıştır (İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil*, (thk. Muhammed Haccî), Beyrut 1408/1988). Ayrıca eserin hac bölümüyle ilgili bazı kısımları müstakil şekilde günümüze ulaşmış ve Miklos Murany'nin tahkiki ile 2007 yılında basılmıştır.

¹⁰⁰ Detaylı bilgi için bkz. Koçinkağ, *Re'y ve Hadis: Fıkıh Düşüncesinde İlk Yöntemsel Ayrışmanın Edebî Kaynaklarına Dair Bir Analiz* (İÜSBE, İstanbul 2017).

¹⁰¹ Evzâî, İbn Cüreyc, İbn Ebî Arûbe ve Sevrî'nin fıkıh anlayışı için bkz. Koçinkağ, *Re'y ve Hadis: Fıkıh Düşüncesinde İlk Yöntemsel Ayrışmanın Edebî Kaynaklarına Dair Bir Analiz*, s. 76-140.

¹⁰² Saymerî, Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, Beyrut 1405/1985, s. 85. Ayrıca bkz. Abdülkadir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Mir Muhammed Kütüphanesi, Karacî t.y., I, 275, II, 117; Kılıçer, "Ehl-i re'y", *DİA*, X, 522.

¹⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (thk. Beşşâr A. Marûf), Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2002/1422, II, 561.

¹⁰⁴ Mâlikî, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakati 'ulemâi'l-Kayravân ve İfrîkiyye*, (thk. Beşîr el-Bekkûş ve Muhammed el-Arûsî), Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1994, I, 256.

¹⁰⁵ Detaylı bilgi için bkz. Monique Bernards ve John Nawas, "İlk Dört Hicri Asırda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı", (trc. Ahmet Hamdi Furat), *İÜİFD*, sy. XV, 2007, s. 302-314.

¹⁰⁶ Yapılan bir istatistik çalışmaya göre hicrî 400 yılına kadar bütün İslam coğrafyasında Mâlikîlerin sayıca üstün olduğu belirtilmiştir (Bkz. Monique Bernards ve John Nawas, "İlk Dört Hicri Asırda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı", s. 302-314).

ardından Mısır'a gidip aynı üslupla ve hadîslere yer vermeden *Esedîyye*'yi kaleme alması Hicaz ve Irak ekolleri arasında gerçekleşen çok önemli bir etkileşimdir.¹⁰⁷ Ondan sonra muhaddisler nezdinde saygınlığı olan Şâfiî'nin, Şeybânî ile teşrik-i mesâide bulunmasıyla ve Ebû Hanîfe başta olmak üzere Hanefî imamaları hakkında övgü dolu cümleler sarf etmesiyle beraber genelde üslup farkından veya yanlış anlamaktan veya birilerinin laf taşımamasından kaynaklanan problemlerin azalmaya başladığı söylenebilir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in, Şâfiî Irak'a gelene kadar Ebû Hanîfe'nin ashâbıyla lanetleştiklerine dair sözü mübalağalı bir ifade olarak değerlendirmek mümkün olsa da aynı hususu desteklemektedir.¹⁰⁸ Diğer bir ifadeyle polemik tarzda gelişen ayrışmanın entelektüel anlamda tartışılmaya başlandığı bir dönemde, mihne olayının patlak vermesi ve bunu başlatan bazı Mutezilî âlimlerin Hanefî geleneğine mensup kimseler olması kavgayı maksimum seviyeye çıkarmıştır. Nitekim Muallâ b. Mansûr (v. 211/826), bir sözünde "halku'l-Kur'ân" meselesinde Ebû Hanîfe ve ashâbının olumsuz bir şey demediğini, fakat Bîşr b. Gıyâs (v. 218/833) ve İbn Ebî Düâd'in (v. 240/854), Ebû Hanîfe'nin ashâbının itibarını zedelediğini ifade etmiştir.¹⁰⁹

Üzerinde durulması gereken bir başka husus ise yoruma/re'ye dayalı fıkıh anlayışının neden Hicaz bölgesinde değil de Irak bölgesinde yaygınlaşmaya başladığıdır. Zira Abdülazîz el-Mâcîşûn'un *Kitâbü'l-Hac* adlı eserini istisna edersek hicrî ikinci asırda telif edilen re'y merkezli eserlerin hepsinde doğrudan veya dolaylı şekilde Ebû Hanîfe'nin etkisi söz konusudur. Ayrıca Mâlik'in birikimini ilk defa re'y merkezli ele alan Esed b. Furât'ın, Hicazlı birinin değil de Hanefî fıkıh geleneğini dikkate alarak *Esedîyye* adlı eserini telif ettiği ve Şâfiî'nin günümüze ulaşan eserlerini Şeybânî ile teşriki mesaisi olduktan sonra kaleme aldığı bilinmektedir.¹¹⁰

Öncelikle bilinmesi gereken husus, değişim ihtiyaçtan doğar, diğer bir ifadeyle ihtiyaçlar doğrultusunda üslup, usul ve yazın türünde farklılık söz konusu olur. Nitekim sahâbe ve kibâr-i tâbiîn döneminde dinî bilgi neredeyse nakli bilgidir ibaretti, fakat zamanla nakli bilginin ihtiyaçları karşılayamaması sonucunda farklı yöntem ve üslupların ortaya çıktığı görülür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bundan ilk nasibini alan inanç konuları olmuştur. Nitekim hicrî birinci asrın sonu ve ikinci asrın başlarında inanca dair konuları içeren polemik türü risalelerde üslubun çok gelişmiş olduğu müşahede edilir.¹¹¹ Günümüze ulaşan ilk re'y merkezli eserin de fıkıhtan önce kelim

¹⁰⁷ Esedîyye'nin ve onun ikinci versiyonu olan *Müdevvene*'nin, *Asl* başta olmak üzere Küfe fıkıhından hareketle kaleme aldığına dair bilgi için bkz. *Re'y ve Hadis: Fıkıh Düşüncesinde İlk Yöntemsel Ayrışmanın Edebî Kaynaklarına Dair Bir Analiz*, s. 195-198, 227.

¹⁰⁸ Kâdî İyâz, Ahmed b. Hanbel'den aktarılan söze yer verdikten sonra Şâfiî'nin, sahih rivâyetlere göre amel ederek ve re'ysiz fıkıh ilminin söz konusu olamayacağını göstererek her iki ekolü mezcettiğinden bahsetmiş ve böylece ehl-i hadîsin re'yi kabul ettiğini, ehl-i re'y'in de re'yin ancak delile dayanması durumunda sahih olacağını öğrendiğini belirtmiştir (Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li ma'rifeti a' lâmi mezhebi Mâlik*, (thk. Muhammed Sâlim), Beyrut 1418/1998, I, 40).

¹⁰⁹ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XV, 518.

¹¹⁰ Günümüze ulaşan eserler çerçevesinde böyle bir sonuca ulaşmak mümkün olsa da Medine fakihlerinden Rebia'nın da re'y merkezli dersler verdiği anlaşılmaktadır (Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, III, 650-651).

¹¹¹ Hasan el-Basrî, Ömer b. Abdülazîz ve İbn Hanefîyye'ye nisbet edilen kelama dair risaleler söz konusudur. Hasan el-Basrî'ye kadere dair bir risale nisbet edilmekte ve ilgili risalede Kaderîyye'ye yakın ifadelerle kader konusu ele alındığından Şehristânî, mezkûr risalenin Vâsil'a ait olabileceğini (*Milel*, I, 47) belirtmektedir. Mezkûr risale ister Hasan el-Basrî'ye ister Vâsil'a ait olsun içerik ve üslup olarak çok gelişmiş bir dile sahiptir. İlgili risale müstakil olarak H. Ritter tarafından *DER ISLAM* (Band XXI, Heft I, s. 1-83. Berlin und Leipzig 1933) yayınlanmıştır. Ayrıca Türkçe tercümesi için bkz. Lütü Doğan ve Yaşar Kutluay, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", *AÜİFD*, Ankara 1954. İbn Hanefîyye'ye nisbet edilen iki sayfalık *İrcâ* risâlesi ise bir hutbe mahiyetinde olup İbn Ömer el-Adenî'ye ait *el-İmân* adlı eseri vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Ayrıca Mehmet Kubat, "Kadere Dair İki Risale" adıyla Abdülmelik b. Mervan'ın Hasan

ilmiyle meşgul olan Abdülazîz el-Mâcişûn tarafından telif edilmesi önemli bir ayrıntıdır. Ebû Hanîfe'nin de aynı şekilde fıkıh ilminden önce kelimle ilmiyle meşgul olduğu belirtilir.¹¹²

Kelam alanındaki üslubun çok gelişmiş olmasının, özellikle mevâlî vasıtasıyla gerçekleştiği söylenebilir. Zira hicrî birinci asrın sonlarından itibaren inanç hususlarında yapılan tartışmaların ilk defa mevâlî tarafından dile getirildiği bilinmektedir. Nitekim Gaylân ed-Dimeşkî (v. 120/738), Cehm b. Sefvân (v. 128/745) ve Ca'd b. Dirhem'in (v. 124/742) mevaliden olduğu belirtilmiştir.¹¹³ Arap olmayan milletlerin Müslüman olmasıyla beraber büyük bir mevâlî topluluğunun ortaya çıktığı ve bunların da doğup büyüdükleri bölgelerin gelişmişlik özelliklerini İslam kültürüyle mezc ettikleri söylenebilir. Irak'ın da bundan en çok nasibini alan bölge olma özelliği taşıdığı ve yine aynı bölgede teşekkül etmeye başlayan Kûfe fıkıh anlayışının mevâliden Hammâd (v. 120/738) ve Ebû Hanîfe (v. 150/767) vasıtasıyla farklı bir üsluba sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim fikhî meseleleri "eraeyte" sorusuyla ele aldıklarından dolayı Kûfe fıkıh anlayışı için kullanılan "eraeytiyyûn" ifadesinin, daha önce bazı kelimciler için kullanıldığı aktarılmaktadır.¹¹⁴

Nakli bilginin, Medine başta olmak üzere Hicaz bölgesinin sosyo-kültürel yapısını aksettirdiğini söylemek mümkündür. Zira Hz. Peygamber'in ve sahâbenin öncelikle bölgelerinde bilinen ve uygulanagelen hususlara değindiklerini düşünmek pek zor değildir. Bundan dolayı sahâbe döneminin yansıtan nakli bilginin, farklı kültürlerle sahip bölgelerde pek karşılığı olmayabilir. Karşılık bulabilmesi için var olan nakli bilginin, bir an önce yorumlanarak ve değerlendirilerek farklı kültürlerle uyarlanması gerekir. İşte tam bu noktada Irak bölgesi akla gelmektedir. Zira Irak çok kültürlü, çok dinli ve farklı etnik yapıya sahip bir bölge olmanın ötesinde birçok imparatorluğun hâkimiyeti altında kalmış bir beldedir. Ayrıca Hicaz bölgesinin aksine hukuk nosyonu olan bir bölge özelliğine sahiptir. Diğer bir ifadeyle Medine'nin ihtiyaçları doğrultusunda gündeme gelen hukukî ifadelerin, Irak gibi daha kültürlü ve daha gelişmiş bir bölgede uygulanabilmesi için ciddi bir fıkıh faaliyetine ihtiyaç duyulmuştur. Bunun bir sonucu olarak Irak, diğer bölgelerin aksine çok daha erken bir dönemde böyle bir değişim yaşamıştır. Nitekim Medine fıkıh anlayışının imamı ve Kûfe fıkıh anlayışının rakibi kabul edilen Mâlik'in birikimi, vefatından sonra aynı ihtiyaçtan (veya düşüncenin değişmesinden) dolayı re'y merkezli şekilde ele alınacaktır. Burada vurgulamaya çalıştığımız husus, zaman ve mekâna göre icihadın değişmesi değil, aynı şerh hükümlerin bölgelere göre farklı bir hukuk diliyle ifade edilmesidir. Nitekim ahkâm-ı şeriyye hususunda paralel görüşlere sahip olmalarına rağmen Süfyân es-Sevrî'nin hadîs ehlinden, Ebû Hanîfe'nin ise re'y ehlinden kabul edilmesi tam da bu hususla ilgilidir.¹¹⁵ Aynı şekilde ahkâm-ı şeriyye hususunda Hicazlı âlimlere daha yakın

el-Basrî'ye, Hasan el-Basrî'nin de Abdülmelik'e gönderdiği iki risaleyi tahkik ederek beraber neşretmiştir (*Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII, 2008, sy. 1).

¹¹² Şa'bî'nin (v. 104/722) tavsiyesi sonucunda fıkıh ilmiyle meşgul olmaya başladığı aktarılır (Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, s. 20; Hatib, *Târihu Bağdâd*, XV, 456; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 23 vd.).

¹¹³ Tunç, Cihat, "Gaylan ed-Dimeşkî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 414; Gölcük, Şerafettin, "Cehm b. Safvân", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 233; Öz, Mustafa, "Ca'd b. Dirhem", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 543.

¹¹⁴ İbn Hazm, *el-Ihkâm*, Dâru'l-âfâk el-Cedide, Beyrut t.y., VI, 55, Şâtîbî, İbrahim b. Musa el-Gurnâtî, *el-Muvâfakât*, (thk. Ebû Ubeyde), Dâru İbn Affân 1417/1997, V, 383.

¹¹⁵ Sevrî'nin fikhî görüşleri de büyük ölçüde kendilerini ashâbu'l-hadîs diye niteleyenlerin değil de Kûfe fıkıh ve Ebû Hanîfe'nin temsil ettiği ehl-i re'y'in görüşleriyle paralellik arz etmektedir. Recep Özdirek ve Ali Hakan Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 26). Öyleki Süfyân'ın, fıkıh Ebû Hanîfe'nin öğrencileri vasıtasıyla elde ettiğini iddia edenler dahi bulunmaktadır (Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe*, s. 74). Ebû Yusuf'un da Süfyân'ın kendisine nisbeten Ebû Hanîfe'ye daha çok tabi olduğunu belirttiği aktarılır (İbn Abdilber, *el-İntikâ fî fedâil'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, (thk. Ebû Gudde), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1417/1997, s. 197. Fakat buna rağmen Şu' be, Süfyân b. Uveyne, Ebû Âsım ve Yahya b. Ma'in gibi pek çok hadîs

olan Şâfiî'nin, fikhî konuları temellendirmesi ve gerekçelendirmesi bağlamında Kûfe fikhî anlayışına daha yakın olduğu görülür.¹¹⁶

Bazı araştırmacılar, ehl-i hadîsin rivâyet merkezli din algısına sahip olduğunu, re'yi, tevili ve akli çıkarımları sünnetten uzaklaşma olarak değerlendirdiğini, yeni düşünce ve tartışmalar açık olmayıp bunları bid'at olarak nitelendirdiğini belirtmiş olmasına rağmen Şâfiî'yi ehl-i hadîs içinde zikretmeye gayret etmişlerdir.¹¹⁷ Öncelikle belirtmek gerekir ki ehl-i hadîsin böyle dar anlamda kullanılması durumunda Şâfiî'nin mezkûr kavram altında ele alınması mümkün değildir. Zira Şâfiî'nin fikhî eserlerini ve mezhebinin teşekkül sürecini inceleyenler, onun ve ashâbının ehl-i hadîse isnâd edilen bu özelliklere sahip olmadıklarını görecektir. Ancak bu tür iddialarda bulunanlar, genelde onun fikhî eserlerinden hareketle değil de nazarî bağlamda dile getirdiği bazı açıklamalardan veya klişeleşmiş bazı fikhî meselelerden hareket etmektedirler.¹¹⁸

Klasik eserlerde Şâfiî'nin, Kûfe ve Medine ekolünü mezcettiği kabul edilirken, son dönemde onun, ehl-i hadîsin merkezine yerleştirildiği görülür.¹¹⁹ Hâlbuki Şâfiî'nin sünnet ve hadîse dönük katkıları usûl yönünden olup rivâyetle ilgili değildir. Nitekim

otoritesi Süfyan es-Sevrî hakkında hadîs ilminde en üst mertebeyi ifade eden "emirü'l-mu'minin fi'l-hadîs" lakabını kullanmışlardır (Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, yanlışlıkla *et-Târihu's-saifir* diye basılmıştır, (thk. Mahmûd İbrahim Zâhid), Kahire 1397/1977, II, 267; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, I, 55, 118, IV, 225; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 236; Abdülğani Dakr, *el-İmâm Süfyan es-Sevrî Emirü'l-mu'minin fi'l-hadîs*, Dâru'l-Kalem, Beyrût 1415/1994, s. 44).

¹¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. *Re'yi ve Hadis: Fikhî Düşüncesinde İlk Yöntemsel Ayrışmanın Edebî Kaynaklarına Dair Bir Analiz*, İÜSBE, İstanbul 2017.

¹¹⁷ Aktepe, İshak Emin, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadîsin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar", *İHAD*, sy. 19, 2012, s. 115-130; Gürler, *Ehl-i Hadîsin Düşünce Yapısı*, 168 vd.; 240; Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, s. 52 vd; *Hadis Usûlü*, s. 41 vd.

¹¹⁸ Yaygın örneklerden biri, Şâfiî'nin, zekere dokunmanın abdesti bozduğuna yönelik hadîsle amel etmesidir. Aktepe, "Hâlbuki bu tavrıyla Şâfiî, merfû haberleri savunacağım derken birçok sahâbiyi abdesti bozan durumlardan dahi habersiz hale getirmiştir" diyerek eleştirmiştir (Aktepe, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadîsin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar", s. 122, 128). Onun açıklamalarında, Şâfiî'ye kadar bu anlayış sahâbe ve tâbiin tarafından hiç tartışılmadığı, fakat merfû olduğu için Şâfiî'nin bu rivâyetle amel ettiğine dair bir tasvir çizilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu bakış açısına göre "Hanefiler de zekere dokunmanın abdesti bozmadığını savunarak aksi istikamette görüş bildiren sahâbe ve tâbiini abdesti bozan durumlardan dahi habersiz hale getirmişlerdir." Öncelikle zekere dokunmanın abdesti bozup bozmadığı sahâbe döneminde tartışılan bir husustur. Nitekim sadece Abdürrezzâk'ın *Musannef* adlı eserine dahi bakıldığında zekere dokunmanın abdesti bozup bozmadığına dair iki alt-başlığın olduğu ve burada pek çok sahâbeye ve tâbiine yer verildiği görülecektir. Bunun da ötesinden Atâ'ya göre sadece avuç içinin zekere değmesi durumunda abdestin bozulacağı açıkça ifade edilmiştir. Rivâyetleri bir kenara bırakıp fikhî ilmi bağlamında konuya incelediğimizde ise Mâlik başta olmak üzere Medine amelinin kabul eden fakihlerin neredeyse tamamına ve yine Mekke okulunun en önemli simalarından İbn Cüreyc'e göre avuç içiyle zekere dokunmak abdesti bozmaktadır. Başka bir ifadeyle Hicazda yaygın amele ve fukahânın görüşlerine göre "messu zekerin" abdesti bozduğu ve bunun avuç içiyle olması gerektiği anlaşılmaktadır. Şâfiî'nin yaptığı ise Hicaz bölgesinde kabul edilemeyen anlayışı tercih etmek ve bunu da rivâyetlerle temellendirmeye çalışmaktır. Yani birilerinin iddia ettiği gibi Şâfiî, bunu "efdâ" kelimesinden çıkarmış değildir. Zira bu tür araştırmacılar, varolan şerî hükmünü temellendirilmesi ile şerî hükmün kaynağını birbirine karıştırmakta ve rivâyeti görüp iki asırlık uygulamayı ve ameli unutmaktadırlar.

¹¹⁹ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 40; İbn Haldûn, *Târih (Mukaddime)*, I, 566; Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford University Press, London 1967 (ilk baskısı 1950), s. 21; Schacht, "Eski Hukuk Mekteplerinde Hadisler", (trc. Selahaddin Eroğlu), *AÜİFD*, XXVIII, 1986, s. 143-158, s. 143; A'zamî, Mustafa, *İslam Fikhî ve Sünnet: Oryantalist Schacht'a Reddiye*, (Çev. Mustafa Ertürk), İz Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 108. Aktepe, başka açıdan aynı sonuca ulaşmaktadır. Zira "İhtilafu Mâlik ve Şâfiî adlı risalesinde ise İmâm Şâfiî, Malikilere yönelik tenkitlerde bulunmakta ve onlara karşı hadîs müdafasına girişmektedir. Bu durum Malikileri, Ehl-i hadîs içerisinde addeden yaygın kanaat ile çelişmektedir." (Aktepe, "İmâm Şâfiî'nin Ehl-i Kelam ve Mâlikilere Karşı Hadis Savunusu", *HTD*, VI, 1, 2008, s. 112) diyerek dolaylı şekilde Şâfiî'nin eleştirdiği kimselerin, ehl-i hadîs olarak tanımlanmaması gerektiğini belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle ehl-i hadîsi, Şâfiî'yi merkeze alarak tanımlamaya çalışmaktadır. Hâlbuki re'yi ve hadîs bağlamındaki ayırım özellikle Mâlik ve Ebû Hanîfe arasında müşahhas hale gelmektedir. Nitekim hadîs ehli nazarından da bakıldığında Mâlik'in hadîs ilmi hususunda otorite kabul edildiği, fakat Şâfiî'nin hadîsçiliğinin tartışmaya açık olduğu görülecektir.

hadis eserlerinde, Şâfiî'den aktarılan rivâyetlere pek yer verilmemiştir. Ayrıca onun rivâyet hususunda ön planda olduğu iddia edilmiş değildir. Aksine Mâlikî mezhebine mensup bazı âlimler, onun hadîste ve rivâyette iyi olmadığını açıkça ifade etmişlerdir.¹²⁰ Nitekim Buhârî ve Müslim'in *Sahih* adlı eserlerinde Şâfiî ve Ebû Hanîfe'den aktarılan rivâyetlerin yer almaması¹²¹ da aynı bakış açısının bir sonucu olduğu söylenebilir. Zira Ebû Hanîfe ve Şâfiî hadis rivâyeti hususunda muhaddislerin başvurduğu kimselerden değildirler.

Hâsılı ehl-i re'y ve ehl-i hadîs kavramlarının, iki farklı üslup ve yöntemi karşılamak için kullanılması durumunda konun daha makul bir zeminde tartışılması söz konusu olacaktır. Zira ahkâma dair meseleler, rivâyetler ışığında ele alınıp şahsî yorumlardan ve fikhî gerekçelerden mümkün merteye kaçınılmışsa buna "hadîs ehlinin yöntemi", fakat müellifin şahsî ifadeleriyle ve hukûkî gerekçelerle meseleler ele alınmış ve rivâyetlere ancak konunun temellendirilmesi bağlamında yer verilmişse buna da "re'y ehlinin yöntemi" denilecektir. Bir âlimin, rivâyet/hadîs merkezli fıkıh anlayışını savunduğunu tespit edebilmek, özellikle ilgili müellifin ders halkasında konuyu nasıl ve hangi üslupla ele aldığını tespit etmeye bağlıdır. Bu da genelde öğrencilerin, hangi saikle kendisine öğrencilik yaptığı ve hangi eserine ihtimam gösterdiğiyle doğru orantılıdır. Nitekim Ebû Yusuf, Şeybânî ve Şâfiî'nin rivâyet/hadîs merkezli eserleri¹²² söz konusu olsa da onların rivâyet merkezli fıkıh anlayışına sahip kimseler olmadıkları hem öğrencilerinden hem de ders halkasında okuttukları temel eserlerden ve mezhebin teşekkülü sürecinde önemli eserlerinin hangileri olduğundan hareketle anlaşılmaktadır.

Sonuç

Mihne öncesinde kaleme alınan eserlerde âlimlerin ehl-i re'y ve ehl-i hadîs şeklinde tasnif edilmediği, fakat bölgesel isimlerin kullanılarak farklılıklara temas edildiği görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla hicrî ikinci asırda re'y kavramı, icthâd ve şahsî görüş anlamında olup ehl-i re'y daha çok siyasî bir anlam ifade edip "istişare edilen kimseler" anlamındadır. Ehl-i hadîs kavramı ise Şeybânî tarafından iki defa kullanılmış olsa da İmâm Şâfiî'nin eserlerinde sıkça yer almaktadır. Fakat İmâm Şâfiî, ehl-i hadîsi ehl-i re'y'in karşısında konumlandırmamış, aksine kendisini de onların dışında tutarak hadîsi meslek edinen âlimler hakkında kullanmaya geyret etmiştir. Bu dönemde, her iki kavram kullanılmamış olsa da fıkıh içerikli metinlerde iki farklı yaklaşım olduğu göze çarpmaktadır. Zira bazı eserlerde rivâyetler aktararak fıkıh faaliyetinde bulunulurken diğer bir kısmında müellifin kendi ifadeleriyle konular ele alınmıştır.

Dolayısıyla hicrî ikinci asrın ortalarında re'y ve hadîs diyebileceğimiz iki farklı edebiyat ve fıkıh anlayışı olduğu, Ebû Hanîfe'nin re'y'i, Mâlik'in ise hadîsi temsil ettiği, fakat Mâlik'in re'ye dönük bir tarafının da bulunduğu, özellikle hicrî ikinci asrın sonlarına doğru Mâlik'in birikiminin de öğrencileri vasıtasıyla re'ye doğru yaklaştığı ve Kûfe fıkıh anlayışını yakından tanıyan Şâfiî ile beraber memzûc bir üslubun geliştiği anlaşılmaktadır. Fakat mihneyle beraber muhafazakâr muhaddisler, bir düşünce ekolü olarak ortaya çıkmaya başlamış, dine dair bütün alanlarda rivâyet merkezli bir üslubun takip edilmesi gerektiğini hararetle savunmuş ve re'y merkezli fıkıh anlayışının

¹²⁰ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, I, 38. Kâdî İyâz, usûl, kavâid ve delillerin tertibi gibi hususlarda Şâfiî'nin iyi olduğunu kabul etmekle beraber hadîs ilminde imam kabul edilmediğini, zira Şâfiî'nin, rivâyetler hususunda hadîs ehlinen istifade ettiğini belirtmektedir.

¹²¹ Hatîb el-Bağdâdî, bu hususta müstakil bir eser yazmış, eserin başında bazı âlimlerin, Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvud gibi âlimlerin Şâfiî'yi sika kabul etmediklerinden ondan hadîs rivâyet etmediklerini iddia ettiğini, kendisinin de bu itirazlara cevaplar vereceğini belirtmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Ihticâc biş-Şâfiî*, thk. Halil İbrahim Molla Hatır, Pakistan, t.y., s. 23-27, 48).

¹²² Ebû Yusuf'un *Âsâr*, Şeybânî'nin *Muvatta* ve *Âsâr*'i, Şâfiî'nin ise *Sünen*'i rivâyet merkezlidir.

öncüsü olan Ebû Hanîfe hakkında ağır ithamlarda bulunmuşlardır. Nitekim Abdürrezzâk b. Hemmâm ile İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef* adlı eserlerinde takip edilen yöntem dahi mihne sürecinin dönüştürücü gücünü ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Zira mihne öncesinde kaleme alınan Abdürrezzâk'ın *Musannef* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerine ve ictihatlarına bolca yer verilirken mihne sonrasında kaleme alınan İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin hadîslere aykırı davrandığına dair bir bölüm yer almaktadır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in mihne sürecinde yaşadığı değişim ve *Mesâil* adlı eserinde fıkıh eserlerine yönelik sarfettiği ifadeler konunun vuzuha kavuşması açısından önemlidir.

Sonuç olarak ehl-i hadîse göre dine dair konuların rivâyetlerle ele alınması gerektiğinden hadîs eserlerinin içinde bulunan veya müstakil şekilde kaleme alınan ahkâm, sünne, tefsir ve zühd bölümleri bir anlamda ehl-i hadîsin fıkıh, akâid, tefsir ve tasavvuf gibi dinî ilimlere dair bakış açılarını ve bu ilimlerin nasıl ele alınması gerektiğine dair kanaatlerini ortaya koymaktadır. Ancak mezheplerin teşekkülüyle beraber bütün mezheplerin bir anlamda re'y ehline dönüştüğü söylenebilir. Zira Hanbelî mezhebi dâhil olmak üzere bütün fıkıh okullarında, kurucu imamın fikhî birikimi sistematik şekilde vaz edildikten sonra nas gibi değerlendirilmiş, yeni meselelere bu asıllardan hareketle ulaşılmaya çalışılmış ve bazı istisnalar olmakla beraber rivâyetler, bu dönemden itibaren inşa fonksiyonu taşımadan sadece konuların delillerini ortaya koyma maksadıyla zikredilmiştir.

Kaynakça

A'zamî, Mustafa, *İslam Fıkıhı ve Sünnet: Oryantalist Schacht'a Reddiye*, (Çev. Mustafa Ertürk), İz Yayıncılık, İstanbul 2010.

Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, (thk. Muhammed b. Sa'îd el-Kahtânî), Dâru İbni'l-Kayyim, 1406/1986.

Abdülğani Dakr, *el-İmâm Süfyân es-Sevrî Emîru'l-mü'minîn fi'l-hadîs*, Dâru'l-Kalem, Beyrût 1415/1994.

Abdülkadir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Mir Muhammed Kütüphanesi, Karaçi t.y.

Abdülmeccid Mahmûd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye 'inde ashâbi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlis el-hicrî*, Mısır 1399/1979.

Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), Beyrut 1403.

Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Ebû Dâvud rivâyeti), (thk. Ebû Muâz), Beyrut 1420/1999.

Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (oğlu Abdullah rivâyeti), (thk. Züheyr Şâviş), Beyrut 1401/1981.

Ahmed b. Hanbel, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Sâlih rivâyeti), ed-Dâru'l-ilmîyye Delhî/Hindistan 1408/1988.

Aktepe, İshak Emin, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadîsin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar", *İHAD*, sy. 19, 2012, s. 115-130.

Aktepe, İshak Emin, "İmam Şâfiî'nin Ehl-i Kelam ve Mâlikîlere Karş Hadis Savunusu", *HTD*, VI, 1, 2008, s. 111-133.

Apaydın, H. Yunus, "Re'y", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008.

Aybakan, Bilal, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

Bedir, Murteza, "ez-Ziyâdât", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2003.

Bedir, Murteza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *Menâkıbu's-Şâfiî*, (thk. Seyyid Ahmed), Kâhire, t.y.

Boynukalın, Mehmet, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbü'l-Asl Adlı Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlili*, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2009.

Buhârî, Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-evsat*, (*et-Târîhu's-sağîr* diye basılmıştır), (thk. Mahmûd İbrahim Zâyd), Kahire 1397/1977.

Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Kurretü'l-'ayneyn bi ref'i'l-yedeyn fi's-salât*, (Ahmed Şerîf), Dâru'l-Erkam, Kuveyt 1404/1983.

Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, Vizâretü'l-evfâk el-Kuveytiyye 1414/1994.

Dârekutnî, Ali b. Ömer, *es-Sünen*, (thk. Şuayb Arnaût), Müessesetürrisâle, Beyrût 1424/2004.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdürrahman, *es-Sünen/el-Müsned*, (thk. Hüseyin Selîm), Dâru'l-Muğni, Riyad 1421/2000.

Duman, Soner, *Şâfiî'nin kıyâs Anlayışı*, İSAM, İstanbul 2009.

Ebû Bekr el-İsmâilî, *İtikâdu ehli'l-hadîs*, (thk. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hamîs), Şârika, 1416/1995.

Ebû Dâvud, *es-Sünen*, (thk. Şu'ayb el-Arnaût), Dâru'r-Risâle el-âlemiyye, 1430/2009.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1409/1988.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *et-Tahûr*, (thk. Meşhûr Hasan Mahmûd), Mektebetü's-sahâbe, Cidde 1414/1994.

Ebû Yûsuf, *er-Redd ala Siyeri'l-Evzâi*, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), Haydarâbâd t.y.

Ebû Yusuf, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), Haydarâbâd 1357/1938.

Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Daru'l-Marife, Beyrut 1399/1979.

Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe hayâtuhu ve asruhu-arâuhu ve fikhuhu*, Dâru'l-fikr, t.y.

Ebû Zehra, Muhammed, *el-İmâmü's-Sâdik hayâtuhu ve asruhu-arâuhu ve fikhuhu*, Mısır t.y.

Ebu'l-Avn es-Sefârinî el-Hanbelî, *Levâmi'u'l-envâr*, (thk. Dimaşk 1402/1982).

Eş'arî, Ebû'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfû'l-musallîn* (tsh. Hellmut Ritter), Almanya 1400/1980.

Eşarî, Ebû'l-Hasan, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, (thk. Favkiyye Hüseyin Mahmûd), Daru'l-Ensâr 1397/1977.

Gölcük, Şerafettin, "Cehm b. Safvân", *DİA*, VII, İstanbul 1993.

Gürler, Kadir, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı*, AÜSBE, (Doktora), Ankara 2002.

H. Ritter "Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit. I. Hasan al-Basri", *DER ISLAM*, XXI, s. 1-83, Berlin und Leipzig 1933.

Hârizmî, Muhammed b. Ahmed, *Mefâtihü'l-'ulûm*, Mısır 1349/1930.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, (Âdil Yusuf el-Azâzî), Dâru İbni'l-Cevzî, 1417/1996.

Hatîb el-Bağdâdî, *el-İhticâc bi's-Şâfiî*, thk. Halil İbrahim Molla Hatır, Pakistan, t.y.

Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadîs*, (thk. M. Said Hatiboğlu), Ankara 1972.

Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (thk. Beşşâr A. Marûf), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2002/1422.

İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihi*, (thk. Ebü'l-Eşbâl), Dâru İbni'l-Cevzî, Suûd, 1414/1994.

İbn Abdilber, *el-İntikâ fi fedâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, (thk. Ebû Gudde), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1417/1997.

İbn Asâkir, Ali b. Hasan Ebû'l-Kâsım, *Târîhu Dimaşk*, (thk. Ali Şirî), Beyrut 1419/1998.

İbn Ebî Hâtım er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1371/1952.

İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, (thk. Muhammed Avvâme), Beyrut 1427/2006.

İbn Ebî Ya'lâ, Muhammed b. Ebî Yalâ el-Ferrâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, (thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Mekke 1419/1999.

İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebî'l-Hasan el-Eş'arî*, (thk. Daniel Gimaret), Beyrut 1987.

İbn Haldûn, *Târîh (Mukaddime)*, (thk. Halil Şehhade), Daru'l-fıkr, Beyrut 1408/1988.

İbn Hazm, *el-İhkâm*, Dâru'l-âfâk el-Cedide, Beyrut t.y.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *es-Sikât*, Dâiretü'l-ma'ârifil-Osmâniyye Haydarabad 1393/1973.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakki'in 'an rabbi'l-âlemîn*, Dâru İbni'l-Cevzî, Cidde 1423.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, el-Mektebetü'l-İslâmî 1419/1999.

İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, (thk. Servet Ukkâşe), Dâru'l-meârif, t.y.

İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs*, (thk. Abdullah el-Cebûrî), Bağdad 1397/1976.

İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, Dâru Sâdır, 14014/1993.

İbn Mukaffâ, *Risâle fi's-Sahâbe*, (*Âsârü İbni'l-Mukaffa* içinde), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1409/1989.

İbn Mübârek, *Müsnedü'l-İmâm Abdullah b. Mübârek*, (thk. Subhî el-Bedrî), Riyad 1407, s. 154.

İbn Münzir, *el-Evsat fi's-sünen ve'l-icmâ ve'l-ihtilâf*, (thk. Ebû Hammâd Sagîr Ahmed b. Muhammed Hanif), Dâru Tayyibe, Riyâd 1405/1985.

İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, (thk. Hemmâm Abdürrahîm), Ürdün 1407/1987.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *el-Beyân ve't-tahsil*, (thk. Muhammed Haccî), Beyrut 1408/1988.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd el-Basrî ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1968.

İbn Sübkî, Tâceddîn, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyetü'l-kübrâ*, (thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Dâru İhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, y.y.

İbn Şebbe; *Târîhu'l-Medîne*, (thk. Fehîm M. Şeltût), Cidde 1399/1979.

İbn Vehb, *el-Câmi' fi'l-hadîs*, (thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebû'l-Hayr) Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 1995.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Beyrut 1417/1997.

İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah, *Târîhu's-Sikât*, Dâru'l-Bâz, 1405/1984.

Kâdî İyâz, İbn Musa el-Yahsûbî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a' lâmi mezhebi Mâlik*, (thk. Muhammed Sâlim), Beyrut 1418/1998.

Kandemir, Yaşar, "Hadis", *DİA*, XV, İstanbul 1997.

Kevesec, İshak b. Mansur el-Mervezî, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed ve İshak b. Râheveyh*, Suûd 1425/2002.

Keveserî, M. Zâhid, *Fıkhu ehli'l-Irâk ve hadîsuhum*, (thk. Ebû Ğudde), el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Mısır t.y.

Kılıçer, M. Esed, "Ehl-i re'y", *DİA*, X, İstanbul 1994.

Kırbaçoğlu, M. Hayri, "Risâle'nin Şekil ve Muhteva Açısından Eleştirisi", *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfi'nin Rolü*, (Derleme), Ankara 2000.

Kubat, Mehmet, "Kadere Dair İki Risale", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII, sy. 1, 2008, s. 351-374.

Koçinkağ, Mansur, *Re'y ve Hadis: Fıkıh Düşüncesinde İlk Yöntemsel Ayrışmanın Edebî Kaynaklarına Dair Bir Analiz*, İÜSBE, İstanbul 2017.

Lütfi Doğan ve Yaşar Kutluay, "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu", *AÜİFD*, Ankara 1954.

Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, (*Musanef* ile birlikte), (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), Beyrut 1403/1983.

Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-takâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, Kahire 1411/1991.

Mâlik, *Muvatta*, (thk. M. Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut 1406/1985.

Mâlik, *Muvatta* (Şeybânî rivâyeti), (thk. Abdülvahhab Abdüllatîf), Kahire 1414/1994.

Mâlikî, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakati 'ulemâi'l-Kayravân ve İfrîkiyye*, (thk. Beşîr el-Bekkûş ve Muhammed el-Arûsî), Daru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1414/1994.

Mervezî, Muhammed b. Nasr, *İhtilâfu'l-fukahâ*, (thk. M. Tâhir Hakîm), Riyâd 1420/2000.

Monique Bernards ve John Nawas, "İlk Dört Hicri Asırda Müslüman Hukukçuların Coğrafi Dağılımı", (trc. Ahmet Hamdi Furat), *İÜİFD*, sy. XV, 2007.

Muallâ b. Mansûr, *Nevâdirü Muallâ b. Mansûr*, (thk. Muhammed b. Şedîyyid b. Şeddâd es-Sakafî), Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1427/2006.

Muhammed b. Sellâm, *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ*, (thk. Mahmûd M. Şâkir), Dâru'l-Medenî, Cidde t.y.

Müslim b. Haccâc, *el-Künâ ve'l-esmâ*, (thk. Abdürrahim M. Ahmed), 1404/1984.

Nasr, Hâmid Ebû Zeyd, "İmam Şâfi ve Ortayol İdeolojisinin Tesisi", *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfi'nin Rolü*, (Derleme), Ankara, 2000.

Osman ed-Dârimî, *Nakdü'l-İmâm Ebî Saîd Osman alâ'l-Merîsî*, (Reşid b. Hasan el-Almaî), Mektebetü'r-rüşd 1418/1998.

Öğüt, Salim, "Ehl-i Hadis", *DİA*, X, İstanbul 1994.

Öz, Mustafa, "Ca'd b. Dirhem", *DİA*, İstanbul 1992.

Özağar, M. Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Otto, Ankara 2015.

Özağar, M. Emin, "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması (Dini, Psikolojik, Sosyo-Kültürel Temelleri)", *AÜİFD*, C. 41, s. 225-273.

Özen, Şükrü, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci (Başlangıçtan Hicri IV. Asrın Ortalarına Kadar)*, MÜSBE (Doktora Tezi), İstanbul 1995.

Pezdevî, Ali b. Muhammed, *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, (Keşfü'l-esrâr ile beraber) (thk. Abdullah Mahmud), Beyrut 1418/1997.

Recep Özdirek ve Ali Hakan Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010.

- Sâbûnî, Ebû Osman İsmail b. Avdirrahmân, *Akîdetü's-selef ve ashâbi'l-hadîs*, Dâru'l-Âsîma Riyad 1419/1998.
- Sahnûn, Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî, *el-Müdevvene*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût 1415/1994.
- Saymerî, Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, Beyrut 1405/1985.
- Schacht, Joseph, "Ashâb al-Ra'y", *The Encyclopedia of Islam*, Brill 1960.
- Schacht, Joseph, "Eski Hukuk Mekteplerinde Hadisler", (trc. Selahaddin Eroğlu), *AÜİFD*, XXVIII, 1986, s. 143-158.
- Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford University Press, London 1967 (ilk baskısı 1950).
- Selahattin Yücel, *Hadis Literatüründe Kitâbu's-sünne Geleneği*, Mizan Yayınevi, İstanbul 2014.
- Sem'ânî, Mansûr b. Muhammed el-Mervezî, *el-İntisâr li-ashâbi'l-hadîs*, (thk. Muhammed b. Hüseyin), Suûd 1417/1996.
- Serahsî, *el-Uşûl*, Dâru'l-marîfe, Beyrut t.y.
- Şâfiî, *el-Ümm*, (thk. Rifat Fevzi Abdülmuttalib), Dâru'l-Vefâ, 1422/2001
- Şâfiî, *er-Risâle*, (thk. Ahmed M. Şâkir), Kâhire 1426/2005.
- Şâtîbî, İbrahim b. Musa el-Girnâtî, *el-Muvâfakât*, (thk. Ebû Ubeyde), Dâru İbn Affân 1417/1997.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, (thk. Ahmed Fehmî Muhammed), Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1413/1992.
- Şeybânî, *el-Asl/el-Mebsût*, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, Karâtaşî t.y.
- Şeybânî, *el-Hüccce 'alâ ehli'l-Medîne*, (thk. Seyyid Hasan el-Keylânî), Âlemü'l-kütüb, y.y., 1403/1983.
- Tahâvî, *Şerhu müşkilî'l-âsâr*, (thk. Şu'ayb el-Arnaût), Müessesetü'r-risâle, 1415/1994.
- Tirmizî, *es-Sünen/el-Câmi'u'l-kebîr*, (thk. Beşşar Avvâd Marûf), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.
- Tunç, Cihat, "Gaylan ed-Dımaşkı", *DİA*, XIII, İstanbul 1996.
- Ulu, Arif, "Re'y Karşılığını Belirlemede Alan Ayrımının Önemi", *EKEV*, sy. 31, (Bahar 2007), s. 125-140.
- Yahya b. Ma'în, *et-Târîh* (Dürî rivâyeti), (thk. Ahmed M. Nur Seyf), Mekke 1399/1979.
- Yakûb el-Fesevî, *el-Ma'rifetu ve't-Târîh*, (thk. Ekrem Diyâ el-Ömerî), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1401/1981.
- Yaman, Ahmet, "Siyer", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009.
- Yavuz, Yusuf Şefki, "Ehl-i Ehvâ", *DİA*, X, İstanbul 1994.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, İFAV, İstanbul 2012.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Usulü*, İFAV, İstanbul 2012.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed Mürtezâ, *Tâcü'l-arûs*, Dâru'l-Hidâye, (thk. Heyet), t.y.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şu'ayb el-Arnaût), Beyrut 1402/1982.
- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (thk. Beşşar Avvâd Marûf), Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedreddîn, *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbn Salâh*, (thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed), Riyad 1419/1998.